

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI XALQ TA'LIMI VAZIRLIGI
NAVOIY VILOYAT XALQ TA'LIMI XODIMLARINI QAYTA
TAYYORLASH VA ULARNING MALAKASINI OSHIRISH INSTITUTI
"AMALIY FANLAR VA MAKTABDAN TASHQARI TA'LIM"
KAFEDRASI HAMKORLIGIDA**

**BUXORO DAVLAT UNIVERSITETI
"MUSIQIY TA'LIM" KAFEDRASI O'QITUVCHISI**

Karimov Olimxo'ja Islomovich

MADANIY - MA'RIFIY NAZARIYA ASOSLARI

USLUBIY TAVSIYA
(Metodologik qo'llanma)

Navoiy-2016

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI XALQ TA'LIMI VAZIRLIGI
NAVOIY VILOYAT XALQ TA'LIMI XODIMLARINI QAYTA
TAYYORLASH VA ULARNING MALAKASINI OSHIRISH INSTITUTI
“AMALIY FANLAR VA MAKTABDAN TASHQARI TA'LIM”
KAFEDRASI HAMKORLIGIDA**

**BUXORO DAVLAT UNIVERSITETI
“MUSIQIY TA'LIM” KAFEDRASI O'QITUVCHISI**

Karimov Olimxo'ja Islomovich

**MADANIY - MA'RIFIY NAZARIYA
ASOSLARI**

USLUBIY TAVSIYA
(Metodologik qo'llanma)

Navoiy-2016

Ushbu uslubiy tavsiya metodologik qo'llanma sifatida raqobatbardosh qadrlar tayyorlashga qaratilgan bo'lib, uning negizida axborot texnologiyalarining o'rni katta ahamiyatga ega. Ushbu uslubiy tavsiyani ko'pgina fanlar uchun O'UM (o'quv uslubiy majmua) yaratishda, yanada takomillashtirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Undan o'quvchilar hamda talabalar foydalanishlari mumkin.

Tuzuvchi: O.I. Karimov

Buxoro davlat universiteti
“Musiqiy ta’lim” kafedrasi o’qituvchisi

Taqrizchilar:

S.B.Saidiy, NavDPI, dotsent v/b.
San'atshunoslik fanlari nomzodi.
O'zbekiston Respublikasi Bastakorlar
Uyushmasi a'zosi, Kompozitor

Bahrom Madrimov, dotsent
BuxDU, “Musiqqa” kafedrasi mudiri
Pedagogika fanlari nomzodi

Ushbu uslubiy tavsiya “Amaliy fanlar va maktabdan tashqari ta’lim” kafedrasining 2016 yil _5_-sonli yig'ilishida muhokama qilindi va tasdiqlashga tavsiya etildi.

Ushbu uslubiy tavsiya NVXTXQTUMOI 2016 yil _6- sonli ilmiy uslubiy kengashida ko'rib chiqildi va tasdiqlandi.

KIRISH

*Musiqa, - jahon ma'naviy siyosatining eng kuchli quroli,
u ollohning er yuziga yuborilgan mo'jizai olami, tilsiz va tengsiz
qudratidir !.*

*Musiqa insonni beshikdan-qabrgacha uzluksiz rabiylash,
Sevish yo nafratlanish, kechirish yo mayitlashga qodir!! S.Saidiy.*

Madaniyatshunoslik-madaniyat rivojlanishining eng umumiy qonuniyatlarini o'rganadi. Uning manbai insoniyat yaratgan barcha madaniy qadriyatlaridir. Madaniyatshunoslikning asosiy vazifasiga insonning tabiat, jamiyat bilan birgalikdagi faoliyatini hamda kishilarning ma'naviy turmushiga oid barcha jarayonlarni tadqiq qilish kiradi. Uning tadqiqot manbai bo'lib:

- inson yaratgan san'at sohasi;
- kishilarning muomala vositasi bo'lgan til;
- jamiyat boyligi va mezon bo'lmish bilim;
- ijtimoiy munosabatlar va ijtimoiy tashkilotlar;
- jamiyatda sodir bo'luvchi demografik va etnik jarayonlar xizmat qiladi.

Madaniyatshunoslik umumnazariy fan hisoblanib, unga xos bo'lgan xususiyat - insonning madaniy hayoti hodisasini tartibli tizimga solib yondashish hisoblanadi. Shuningdek, madaniyat gumanitar bilimlarni o'zida mujassam qilgan holda namoyon bo'lishi bilan birga bilishning o'ta murakkab ob'ekti hamdir.

Madaniyat- bu insonlarning ijodiy faoliyati tufayli yaratilgan moddiy va ma'naviy boylıklar majmuigina bo'lib qolmay, ayni paytda u jamiyat taraqqiyotining darajasini ham ifodalaydi, ya'ni, jamiyatdagi bilim, mezon va qadriyatlarining yig'indisi madaniyatda gavdalanadi. Madaniyatni o'rganishda ob'ektiv qonuniyatlar, hodisalardagi sababiy bog'liqlik haqidagi an'anaviy tasavvurlardan foydalanmaslik ham mumkin. Umumiy bir soha sifatida madaniyatga sistemali yondashuv bir-biriga ta'sir etuvchi turli madaniyat sohasining o'ziga xos xususiyatlarini qismlarga bo'lib emas, balki ularni yaxlit tasavvur qilish imkoniyatini beradi. Sistemali yondashuv tadqiqotning juda ko'p uslublaridan foydalanishga imkon yaratadi. Ya'ni, ayrim bir uslublar bilan olingan natijalarni boshqalariga qarama-qarshi qo'ymasdan va mutlaqolashtirmasdan xulosa chiqarishga asos bo'ladi.

Aynan, sistemali yondashuv madaniyatga o'ziga xos shaklda munosabat bildirgan holda kishilar hayot faoliyati sohasini ham tushunish imkonini beradi. Bularndan madaniyat sohalari, madaniyat institutlari tashkil topib, ular aniq tuzilmaga va aniq vazifalarga ega bo'lgan holda ijtimoiy munosabatlar tamoyili, kommunikatsiya, madaniy namunalarni tashkil qilib madaniyat tizimini belgilaydi.

Madaniyatshunoslik fanining quyidagi bo'limlari mavjud:

1. Madaniyat falsafasi- madaniyatdagi murakkab va ko'pmaqsadli jarayonlarni tahlil qilishda yondashuvning eng umumiy tamoyillarini namoyon qilib, qiyosiy tahlil, tasniflashga asoslanadi. Madaniyatni falsafiy anglash, falsafiy asoslash bilan bog'liq materialistik, pozitivistik, ob'ektiv idealistik va boshqa ko'plab qarashlar mavjud. Ularning har birida insonning tabiat va ijtimoiy guruh (sotsium) olamida jismoniy, ma'naviy va ruhiy hayot faoliyatining shakllanishi va rivojlanishini nazariy tushuntirish usullari va o'ziga xos tahliliy uslublari ishlab chiqilgan.

2. Madaniyatning tuzilish shakli (morfologiyasi)- insonga bog'liq bo'lmagan va jamiyatda mustaqil mavjud bo'lgan madaniyatning o'ziga xos shakli uning tadqiqot predmeti hisoblanadi. Madaniyat rivoji jamiyatning ichki qonuniyatlariga o'zaro bog'liqdir, deb hisoblovchi madaniyat morfologiyasi taqqoslash, tahlil va boshqa uslublar asosida madaniyat rivojlanishining manbai va

omillarini ochishga urinadi. Uning mavjudlik davri u yoki bu madaniyatning paydo bo'lishidan to inqirozigachadir.

3. Madaniyat sotsiologiyasi- biron bir jamiyatdagi mavjud madaniyatning aniq jarayonlarini o'rganish bilan shug'ullanadi; bu har xil sotsiologik axborotlarni to'plash, qayta ishlash va tahlil qilish bilan bog'liq bo'lgan madaniyat jarayonini empirik (tajriba) tadqiq qilishda ma'lum madaniyat sharoitida kishilarning o'zaro munosabatlarida, sotsiomadaniyat toifalarida namoyon bo'ladi.

4. Madaniyat tarixi – har bir madaniyatni noyob va asl hodisa sifatida o'rganadi; shuningdek, turli madaniyatlarni o'zaro taqqoslaydi, ularning o'zaro munosabati va o'zaro ta'siri, zamon va makondagi ularning farqlarini madaniy taraqqiyotidagi o'ziga xos va umumiy tomonlarni tadqiq etadi.

5. Madaniyat ekologiyasi – zamonaviy inson hayot faoliyatining barcha sohalari: insonning individual hayotini, jamiyat hayoti, tabiat bilan o'zaro munosabatlarini qamrab oladi. Bu madaniyatshunoslik tadqiqotidagi eng yangi faol rivojlanayotgan sohalardan biri.

Madaniyatshunoslik fanining asosiy muammosi inson hisoblanadi, zero madaniyat – bu inson yaratgan narsalardir. Madaniyatshunoslik insonning olam bilan faol munosabatini va bu munosabatlar uning hayot tarzida namoyon bo'lishini, shaxsning ijtimoiy va madaniy rolini, madaniyatlar tipologiyasini o'rganadi.

Madaniyatshunoslik fani madaniyatni ilmiy izohlab, uning umumtarixiy mazmuni va ma'nosini belgilaydi, ijtimoiy-tarixiy bilimlar tizimidagi o'rni va mavqegini asoslaydi.

«Madaniyat» atamasi hozirgi zamon ilmiy adabiyotlarda rang-barang ma'nolarda ifodalangan. «Madaniyat» va «Kultur» atamalari mutaxassislar fikriga ko'ra ayni ma'noni anglatib, lotincha «ishlov berish», «parvarish qilish» ma'nosini anglatgan. Keyinchalik «ma'rifatli bo'lish», «tarbiyali», «bilimli bo'lish» mazmunida ishlatilgan. O'zbek tilida keng ishlatiladigan «Madaniyat» atamasi arabcha «madaniy»-»shaharlik» degan ma'noni bildiradi. Agar amerikalik madaniyatshunos olimlar A. Kreber va K. Klakxonlarning 1952 yildagi ma'lumotlariga ko'ra madaniyat hodisasiga berilgan ta'rif 164 ta bo'lsa, so'nggi adabiyotlarda bu raqam 400 dan ortiqni¹ tashkil etadi.

Madaniyat hodisasi tavsifida juda ko'p izohlar mavjud «insoniyatni yashash usuli; ijtimoiy insonning to'laqonli faoliyati», «inson tomonidan yaratilgan muhit», «yaxlit sotsial organizm», insoniyat yaratgan moddiy va ma'naviy qadriyatlar majmui; sun'iy- ikkinchi tabiat; inson ijodiy faoliyati mahsuli; umuman jamiyat; jamiyatning ma'naviy holati; jamiyat sifati; shartli belgilar tizimi yig'indisi; me'yor va andozalar va hokazo.

G'arbiy Yevropada madaniyat tushunchasi XVIII asrning oxiridan e'tiboran hozirgi mazmunini kasb etgan bo'lsa-da, faqat XX asrga kelib ijtimoiy va gumanitar fanlar kategorial tizimidan mustahkam o'rin oldi. Kishilik jamiyatini beqiyos ko'lamga ega bo'lgan va doimiy ravishda o'zgarib boruvchi ma'lumotlarni muayyan tartibga solishga yordam beruvchi, umumlashtiruvchi tushunchalarga bo'lgan ehtiyoji madaniyat tushunchasini keng tarqalishiga sabab bo'ldi. Qadimgi Rimda «Madaniyat»- tushunchasi «hayotni ma'naviy jihatdan yanada yaxshilashga va tozalashga qaratilgan g'amxo'rlik» degan ma'noda ham foydalanilgan. Ma'lumotlarga ko'ra, mashhur Rim faylasufi-notiq Sitseron ham «ruhiyat madaniyati» atamasini ishlatgan. Yevropa xalqlarida XVIII asrning oxirlarigacha «Madaniyat» atamasi aqliy-axloqiy madaniyat tushunchasi bilan yonma-yon ishlatilgan. Ko'rinib turibdiki, «Madaniyat» tushunchasi xilma-xil talqiniga qaramay qadimdan hozirgi kungacha o'z mohiyatini o'zgartirmagan².

¹ Л. Ч. Кертман, История культуры стран Европы Америки, М. 1987 й. 14-бет.

² Ёarang: Ёzbek tilining izozli lugati, М. 1981 й., 1-том, Энциклопедик lugat, Т., 1990, 1-том.

Madaniyat assoslari: Hozirgi davrdagi madaniyatning ilmiy tushunchasi insoniyat tomonidan yaratilgan va yaratilishi davom etayotgan ma'naviyat, ruhiyatning o'ziga xosligini anglashi natijasida vujudga keldi. Insoniyat «Tabiiy» turmush tarzi asosida yashagan davrda: ya'ni terib iste'mol qilish, ov qilish, baliq tutish, chorvachilik va dehqonchilik bilan shug'ullangan vaqtlarida madaniyat to'g'risidagi fikrning tug'ilishi munozaralidir. Oddiy, bir maromda rivojlanuvchi jamiyatda inson o'z madaniyati bilan «qo'shilib» yashagan. Urf odatlar, e'tiqodlar, hayotning moddiy va ijtimoiy shakllari undan farq qilmagan. Madaniyatning avtonomiyasi namoyon bo'lishi uchun muayyan darajada texnikaning rivojlanishi va mehnatning ijtimoiylashuviga erishish talab etiladi. Shu asosda madaniyat asta-sekinlik bilan insoniyatdan tobora ko'proq mustaqil bo'lib boradi. Insonning esa madaniyatiga tobe'ligi ortadi. Hozirgi postindustrial jamiyatlardagi ekologik, ma'naviy va axloqiy sohalaridagi mavjud muammolar fikrimizning dalilidir. Shuning uchun madaniyatni fenomen sifatida idrok etish, uning rivojlanish qonunlarini tushunish va shu tushunchalar asosida madaniyatni boshqarishga o'rganish zaruriyat bo'lib qoladi.

Insoniyat jamiyati doimiy rivojda bo'lib, u o'zgarib takomillashib boradi. Turli tarixiy davrlarda va xilma-xil madaniyatlarda odamlar dunyoni o'zgacha anglaydilar va qabul qiladilar, o'zlariga xos ravishda tasavvurlari va bilimlarini hosil qiladilar. Biz hozirgi davrdagi mavjud muammolarga o'xshash bo'lgan to'siqlarni o'tmishda odamlar qanday qilib yengib o'tganlarini o'rgana borib o'tmishga savollar bilan murojaat qilamiz, o'tmish bizga javob qaytaradi va shu bilan o'tmish, hozirgi zamon va kelajak o'rtasida doimiy muloqot bo'lib turadi.

Madaniyat – jamiyatning mahsuli, ijtimoiy hayotning eng muhim jabhalaridan biridir. Madaniyatsiz jamiyat bo'lmaganidek, madaniyat ham jamiyatdan tashqarida mavjud bo'lmaydi. Murakkab ijtimoiy voqelik sifatida madaniyatning o'ziga xos xususiyati shundaki, u insoniyat avlodlarining mehnati va bilimlarini o'ziga singdirib oladi, saqlaydi va doimiy boyitib boradi. Madaniyat ijtimoiy hayotning vorisligi, qadriyatlarini to'plashi va ularni kelgusi avlodlarga yetkazib berish bilan bog'liq bo'lgan sohalarini ifodalaydi.

Ijtimoiy hayotning tarkibiy qismi sifatida madaniyatni jamiyatda tutgan o'rni, jamiyatning mazmuniga va tahlil qilinayotgan ijtimoiy borliqning xususiyatlarga bog'liqdir. Ijtimoiy jarayon, kishilarning xatti-harakati, ya'ni sotsial faoliyati madaniy ideallarni, qadriyatlarni, normalarni qaror toptirilishi yoki barham berilishida vosita vazifasini, shuningdek kishilarning ijtimoiy va shaxsiy munosabatlarining shaxslararo va guruhlararo aloqalari shakli vazifasini ham bajaradi.

Madaniyat ijtimoiy hayotning tarkibiy va funksional jabhalarida ifodalanadi. Shu jihatdan jamiyat madaniyatni vujudga keltiradi. Jamiyatda vujudga kelgan madaniyat qanchalik murakkablashib boyib borsa, uning insonga va jamiyatga ta'siri mukammallashib va nisbiy mustaqilligi kuchayib boradi. Masalan, Antik jamiyat allaqachon o'tmish, tarixga aylangan bo'lsa-da, uning madaniyati hozirgi kunda o'z ahamiyatini saqlab kelmoqda yoki biz bu davr madaniyatini o'sha vaqtdagiga nisbatan ko'proq bilamiz. Shuning uchun madaniyatga jamiyatning mahsuli, faoliyat uslubi sifatida qaralsa-da, har bir jamiyatni u yoki bu konkret madaniyatning shakllanish manbai tarzida ham qarash mumkin.

Ijtimoiy taraqqiyot faoliyat bilan madaniyatning o'zaro munosabatlarida o'zgarishlarga olib keladi. An'anaviy va industrial jamiyatlarda informatsion faoliyat mustaqil sohani tashkil etgan bo'lsa, «kompyuter inqilobi» sharoitida informatsiyalar, bilimlar ishlab chiqarilishi, yangi texnologiyalar yaratish alohida turdagi faoliyat sifatida shakllandi, informatsiya qimmatbaho tovarga aylandi. Informatsion faoliyatdagi bilimlar sintezi tizimidagi murakkab o'zgarishlar muhim qaror topgan g'oyalar va qadriyatlarga ta'sir etmoqda. Ma'naviy madaniyat informatsiyalari zahiralari to'planishi oqibatida sivilizatsiya taraqqiyotida tashkilotchi va harakatga keltiruvchi faktorga aylandi. Buning oqibatida faoliyat va madaniyatning o'zaro munosabatlarida o'zgarishlar boshlandi. Agarda dastlab madaniyat faoliyatning mazmuniga to'liq bog'liq bo'lgan bo'lsa, sivilizatsiya jarayonlari oqibatida faoliyat madaniyatni tobora ko'proq ishtirokida shakllanishi kuzatilmoqda.

Jamiyat taraqqiyotida tarixiy inersiyaning katta ta'sirini ham hisobga olish kerak. Inersiyaning ta'sirida insoniyat bajarilishi lozim bo'lgan vazifalardan tamoman boshqa narsalar bilan mashg'ul bo'ladi. Chunki jamoa tafakkuri qiyinchiliklar bilan qayta quriladi. Moddiy boyluklarni qisqa vaqt ichida yo'q qilish va yoki buzib tashlash mumkin, lekin ma'naviy qadriyatlardan tezda voz kechib uning yangisini qabul qilib bo'lmaydi. Rossiya va sovetlar imperiyalarining milliy ma'naviy qadriyatlarimiz, urf-odatlarimiz va an'alarimizni «zamonaviylashtirish» sohasida olib borgan siyosati oqibati nima bilan tugaganligi ko'pchilikka ma'lum.

Biz madaniyat va ijtimoiy faoliyat bir-biridan mustaqil mavjud bo'lmasligi, madaniyatning taraqqiyoti masalalarini qisqacha ko'rib chiqdik, endi madaniyatning shaxs faoliyatidagi o'ri va ahamiyati masalasiga to'xtasak.

Madaniyat va shaxs nafaqat mazmunan bir-biriga yaqin bo'lgan, balki ichki va tashqi tomonlari jihatidan o'zaro mos keluvchi tushunchalardir. Shaxs muayyan madaniy muhitda yashaydi va faoliyat ko'rsatadi.

Komusiy olam Abu Nasr Farobiy «Baxt saodatga erishuv haqida» risolasida inson kamolatida jamoaning roli katta ekanligini ta'kidlab shunday deydi: «Kamolatga bir kishining o'zi yolg'iz (birovning yoki ko'pchilikning yordamisiz) erishuvi mumkin emas. Har bir insonning tug'ma tabiatida va unga lozim bo'lgan har qanday ish va harakat jarayonida boshqa bir inson yoki ko'pchilik bilan munosabatda bo'lish, o'zaro aloqa qilish hissiyoti bor, odamzod jinsidan bo'lgan har qanday insonning ahvoli shu: u har qanday kamolatga erishuvda boshqalarning ko'maklashuvlariga va ular bilan birlashishga muhtoj yoki majburdir». Uning fikricha, inson o'z-o'zidan baxtli ham bo'lolmaydi, kamolatga ham erisholmaydi. «Bu narsa uning harakatlariga, mehnatiga, kasb-hunar egallashiga, bilimiga va fozil jamiyatda yashashga bog'liq», deydi. «Davlatning vazifasi insonlarning baxt-saodatga olib borishdir, bu esa ilm va yaxshi axloq yordamida qo'lga kiritiladi». Farobiy davlatni yetuk shaxs (monarxiya), yetuk xislatlarga ega bo'lgan bir necha shaxslar (aristokratiya) va saylangan shaxslar (demokratiya) yordamida boshqarish shakllarini qayd etadi. Farobiy jamiyat o'z rivojida yetuklikka tomon intilishi, shuning uchun kurash olib borishi va nihoyat fozil jamiyat, fozil shahar darajasiga ko'tarilishi haqida fikr yuritadi.³

Individ ijtimoiy turmush va madaniyatga qay tarzda jalb qilinganligiga, uning tabiiy imkoniyatlari, harakati, hissiyoti, tafakkuri sotsial-ahamiyatli mazmun bilan to'ldirilganligiga va madaniy shakl kasb etganligiga qarab shaxs sifatida qaror topadi. Madaniyat individual va ijtimoiy hayot bilan uzluksiz birlikni tashkil topgan vaqtgacha mavjud bo'ladi.

Madaniyat kishilarga tana a'zolari, instinktlar yoki tug'ma iste'dod kabi tabiatdan berilmaydi, har bir individ o'zining shaxsiy tajribasi asosida, mustaqil ravishda bevosita tevarak atrofdagi kishilarning, jamiyatning va o'tgan avlodlarning to'plagan tajribalarini o'zlashtiradi.

Individium ijtimoiy amaliyot mahsuli bo'lgan madaniyatni o'zlashtirish bilan birga unga aks ta'sir etadi. Shaxsning shakllanishi jarayonida madaniyatning moddiy dunyosini ham boyitadi. Shuningdek inson madaniyat normalariga amal qilgan holda nafaqat tabiatni va jamiyatni, balki, shaxsiy «tabiati»ni ham o'zgartiradi. Madaniyat shaxsning ichki dunyosi mazmuniga, «ikkinchi tabiati»ga aylanadi.

Shaxsning madaniyat bilan o'zaro munosabati hech qachon to'liq va uyg'un bo'la olmaydi. Ijtimoiy va individual hayot, shuningdek madaniyat stixiyasi bir-biri bilan mos kelmasligi mumkin. Madaniyat doimo inson bilan chambarchas bog'liq bo'ladi va usiz yashay olmaydi. Lekin voqelikning murakkab, yaxlit birligi sifatida u o'z rivojlanishi qonunlarida va borliqqa nisbatan mustaqildir. U madaniy merosni o'zida mujassamlashtirgan konkret sotsial guruhlarining ma'naviy hayotiga nisbatan boyroq va chuqurroqdir. Madaniyat doimo qadriyatlarining eng yirik zahirasi, tajribalar hazinasi bo'lib qoladi. Insoniyat avlodlari undan foydalanadilar va unga o'z hissalarini qo'shadilar.

³ Маънавият юлдузлари. Т., 1999й., 68 бет.

Yuqorida aytib o'tganimizdek, individ bilan madaniyat o'rtasidagi munosabat murakkab jarayon hisoblanadi. Individni ijtimoiy hayotda faol ishtirok etishiga imkon beruvchi psixo-sotsial va madaniy dunyoqarashi ijobiy va salbiy qarashlarning yig'indisidan tashkil topadi. Insonga ishchanlik, fidoiylik, matonat, o'tkir zehn bilan birga kaltafahmlik, yalqovlik, shafqatsizlik, o'z manfaatlarini to'g'ri tushuna olmaslik, haqiqiy qadriyatlarni sohtasidan ajrata bilmaslik illatlari ham xosdir. Shuning uchun madaniyatni nafaqat qadrlash va saqlash, balki tanqidiy o'rganish talab etiladi.

Kayd etilgan sabablar ta'sirida muayyan ishlab chiqarish usuli hukmronligi sharoitidagi tarixan tarkib topgan ijtimoiy va madaniy muhitda jamiyat bilan individ o'rtasida nisbatan o'zgaruvchan muvozanat bo'ladi. Bu muvozanatni hosil bo'lishida madaniyatning ishtiroki salmoqlidir. Madaniyat shaxsga ta'sir etadi va uning psixologik holatini shakllantiradi, shaxsning xarakterida va dunyoni bilishida muqim o'rnatib qoladi.

Shaxs madaniyat bilan quyidagi sohalarda munosabatda bo'ladi:

birinchidan, madaniyat ta'sir etish ob'ekti sifatida uni o'zlashtiradi;

ikkinchidan, madaniy qadriyatlarni tashuvchi va ifodalovchisi sifatida konkret madaniy muhitda faoliyat ko'rsatadi;

uchinchidan, madaniy ijodiyot sub'ekti sifatida madaniyatni rivojlantiradi.

Madaniyat va shaxsning o'zaro munosabatlari, uning shaxs hayotida tutgan o'rni to'g'risidagi mulohazalarimizga xulosa qilib, shuni aytish mumkinki, tabiat stixiyali qonuniyatlar asosida rivojlanib borsa, insonning ichki dunyosi, ichki «tabiati» ni shakllantirish maqsadli, yo'naltirilgan asosda tashkil etilishi mumkin, bunda madaniyat insoniyatga shunday imkoniyatni yaratuvchi muhim vositalardan biri bo'ladi.

Madaniyatshunoslik kursi tarix, falsafa, sotsiologiya, etnografiya, sotsial psixologiya kabi bir qator fanlarning kesishuvida vujudga kelgan, yangi sotsial gumanitar fan hisoblanadi. Uning izlanish ob'ekti ijtimoiy voqelik bo'lgan madaniyat va inson hayoti uslubi hisoblanadi. Unda madaniyatning vujudga kelishi, rivojlanishi, jamiyatda amal qilinishi bilan bog'liq masalalar to'g'risida, madaniyat qoidalari institutlarning, qadriyatlarning jamiyat hayoti va rivojlanishidagi o'rni, o'zaro aloqalari jarayonlari o'rganiladi.

Forobiy «Aql ma'nolari haqida» risolasida, aql, bir tomondan ruhiy jarayon, ikkinchi tomondan tashqi ta'sir – ta'lim-tarbiyaning natijasi ekanligini uqtiradi. Forobiy fikricha, aql faqat insongagina xos bo'lgan tug'ma quvvat-ruhiy kuch bilan bog'liq.

Forobiyning aql, umuman bilish haqidagi ta'limotida mantiq (logika) ilmi muhim o'rin tutadi. «Mantiq san'ati kishiga shunday qonunlar haqida ma'lumot beradiki, bu qonunlar vositasida aql chiniqadi, inson sog'lom fikr yuritishga o'rganadi», - deb yozgan edi u. Forobiy mantiq ilmi bilan grammatika o'rtasidagi mushtaraklikni qayd etadi: mantiqning aqlga munosabati grammatikaning tilga munosabati kabidir. Grammatika odamlar nutqini tarbiyalagani kabi, mantiq ilmi ham tafakkurni haqiqiy yo'ldan olib borish uchun aqlni to'g'irlab turadi.

Forobiy logikasi musulmon Sharqidagi so'nggi mantiqqa oid fikrlarning rivojiga katta turtki berdi. Uning bilish, mantiq, aql haqidagi fikrlari inson haqidagi ta'limoti uchun xizmat qiladi. Aqlga ega bo'lish, bilimli, mantiqli bo'lish bilan chegaralanmay, u ma'lum axloqiy prinsiplarga, axloqiy madaniyatga egalik bilan yakunlanishi kerak. Negaki har bir davrda jamiyat axloqi jamiyat madaniyati degan mezon bilan baholanar ekan, madaniyatli insonni axloqsiz, e'tiqodsiz, imonsiz va aqlsiz tasavvur qilish qiyin.

Forobiy: «Aqlli deb shunday kishilarga aytiladiki, ular fazilatli, o'tkir mulohazali, foydali ishlarga berilgan, zarur narsalarni kashf va ixtiro etishga zo'r iste'dodga ega, yomon ishlardan o'zini chetga olib yuradilar. Bunday kishilarni oqil deyдилar. Yomon ishlarni o'ylab topish uchun zehn-idrokka ega bo'lganlarni aqlli deb bo'lmaydi, ularni ayyor, aldoqchi degan nomlar bilan atamoq lozim»⁴.

⁴ Маънавият юлдузлари. Т., 1999 й., 67 бет.

Forobiy o'рта asrlar sharoitida birinchi bo'lib jamiyatning kelib chiqishi, maqsad va vazifalari haqida izchil ta'limot yaratdi. Bu ta'limotda madaniyatli jamiyatning ko'p masalalari- davlatni boshqarish, ta'lim-tarbiya, axloq, ma'rifat, diniy e'tiqod, urush va yarash, mehnat va boshqalar qamrab olingan.

Kursning asosiy masalasi bu inson to'g'risidagi, uning tabiati va imkoniyatlari to'g'risidagi masaladir. Tabiatning mavjudlik qonuni xilma-xil bo'lganidek, insonning ichki tabiati, ya'ni madaniyati ham tabiiy muhit, ijtimoiy borliq va tarixiy davrlar ta'sirida doimiy ravishda o'zgarib turadi. Bu o'zgarish faqat ilgari borish, yangi qadriyatlarining vujudga kelishidagina iborat emas, Bu biron-bir sohadagi buzilishlar, inqiroziy alomatlarining kuchayishi bilan ham xarakterlanishi mumkin. Hozirgi zamon ilmiy texnika taraqqiyotining tabiiy muhitga, ma'naviy hayotga va boshqa sohalarga salbiy ta'siri fikrimizning dalilidir.

Madaniyatshunoslik kursi madaniy tarixiy davrlarni tahlil qilishda bilishning uch bosqichini tabiiy birlikda olib qarashga harakat qiladi.

A) Konkret davrning yaxlit qiyofasini, ya'ni uning badiiy obrazini yaratishga intiladi;

B) Insoniyat borlig'ining umumiy dinamikasida davrning ma'naviy o'rnini aniqlaydi (ijtimoiy ong tarixida, fanda, san'at va falsafada o'rganiluvchi davrga berilgan bahoning evolyutsiyasini ham o'z ichiga oladi).

V) Konkret davrning «mazmuni»ni tahlil qiladi, ya'ni uning hozirgi davr tafakkurida qanday o'ringa ega ekanligini, uning muammolarini bizga qanday ta'sir etishini, bizga qaysi tomonlari bilan yaqinligini, hozirgi vaziyatning qaysi sotsial va individual kamchiliklari unda aktuallashtirilganligini ko'rsatadi.

Madaniyat tiplari tarixiy davrlarga qarab o'zgarib turadi. Davrlarning almashinishi bilan madaniyatda ham sifat o'zgarishlari yuz beradi. Konkret tarixiy davrda yashagan kishilarning dunyo to'g'risidagi tasavvurlari, bilimi, ma'naviy qadriyatlari to'g'risida atroflicha ma'lumotga ega bo'lishimiz uchun biz shu davrning madaniyatiga murojaat qilishimiz lozim. Shuning uchun madaniyatshunoslik fani turli xalqlarning madaniy rivojlanish tarixini jahon madaniy taraqqiyotining tarkibiy qismi sifatida o'rganish bilan birga konkret tarixiy davrning ijtimoiy taraqqiyotda tutgan ma'naviy rivojlanishi bosqichlari, umumiy qonuniyatlari, o'ziga xos xususiyatlarini ham o'rganadi.

Madaniyatshunoslik tinglovchilarni turli tarixiy davrlar madaniyatlari va sotsial guruhlarning urf-odatlari, turmush tarzi to'g'risidagi bilimlar bilan boyitadi. Tarixiy va gumanitar bilimlarni tartibga keltiradi, ijtimoiy turmush voqeliklarini yagona mazmun asosida anglashga yordam beradi. Ko'plab betakror va mustaqil madaniyatlardan tashkil topgan jahon sivilizatsiyasining birligi va xilma-xilligini ko'rsatadi. Kishilarning fuqarolik va ma'naviy yetuklikka erishishlarida, fikrlar va qadriyatlar plyuralizmini ko'ra bilishda fan taraqqiyotini to'g'ri baholash qobiliyatini hosil qilishda muhimdir.

«Inson eng oliy darajadagi tarixiy mavjudotdir. Inson tarixiy davrda, tarixiy davr insonda mujassam» (N. Berdyayev). Negaki, har qanday davrning xususiyat va darajasi madaniyat rivoji bilan o'lchanadi.

Madaniyatshunoslik fani muhim tarbiyaviy vazifani ham bajaradi. Insonda ziyolilik hissini tarbiyalash kursning diqqat markazida turadi. Kishi qanchalik ziyoli bo'lsa- degan edi D.S. Lixachev- u shuncha ko'p tushunadi va o'zlashtiradi, uning dunyoqarashi va qabul qilish doirasi shunchalik kengayadi. Kishining madaniy saviyasi qanchalik tor bo'lsa, u hamma yangiliklarga va «juda eski»likka nisbatan shunchalik befarq bo'ladi. o'zining eski odatlari bilan yashaydi. Dunyoqarashi tor bo'lib, hamma narsaga shubha bilan qaraydi. O'tmishning madaniy qadriyatlarini va o'zga millatlar madaniyatlarini bilish, uni saqlash, ko'paytirish, estetik qimmatlarini qabul qila bilishning rivojlanib borishi madaniy taraqqiyotning eng muhim vositalardan biri bo'lib hisoblanadi. Insoniyat madaniyati rivojlanishi tarixi bu nafaqat yangi, balki eski madaniy qimmatlarni izlab topish tarixidir. Shuningdek, o'zga madaniyatlarni bilish,

ma'lum ma'noda gumanizm tarixi bilan qo'shilib ketadi. Bu boshqa xalqlarga nisbatan hurmat, to'g'ri ma'nodagi bardoshlilik, tinchlik tilash demakdir⁵.

Ziyolilik tushunchasi ilmiy va oddiy ong darajasida ta'riflanishi jihatidan farq qiladi. Oddiy ong darajasida intelegentlilik deganda oliy ma'lumotga ega bo'lgan, asosan, aqliy mehnat bilan shug'ullanuvchi, bilimli kishilar tushuniladi.

Ilmiy tushunishda ziyolilik bu ma'lumot darajasiga, bilimga, eruditsiyaga bog'liq emas deb talqin qilinadi. Inson xotirasidan mahrum bo'lsa, ma'lumoti bo'lmasa ham agar u o'zga madaniyat kishilarini, san'at asarlarining keng va xilma-xil sohalarini va o'zgalar g'oyalarini tushunish layoqatini saqlab qolsa, intellektual hayotga moslashib ketsa-bu intelegentlilik hisoblanadi. Demak, ziyolilik bu ruhiy holat bo'lib, ayrim kishilarga tabiatdan berilsa-da, lekin inson unga tinimsiz mehnat va izlanishlar orqali erishadi.

Madaniyatshunoslik fanining yana muhim vazifalaridan biri bu kishida ijodiy qobiliyatni rivojlantirishdir. Madaniyat faqatgina moddiy va ma'naviy qimmatlar yig'indisidan iborat emas, balki ijodiy faoliyatdir. Madaniyatshunoslik yangi ma'lumotlar berish bilan birga yoshlarda madaniyat voqeliklari bilan munosabatda bo'lish malakasini hosil qiladi. Xilma-xil ma'lumotlar berish bilan birga tinglovchilarda ilmiy tafakkur qilish uslublari uzliksizligi, mantiqiylikni shakllantiradi.

Kursning tarbiyaviy funksiyasini tadbiiq etilishi, uni bilish funksiyasi bilan qo'shib o'rganilishini talab etadi. Tarixiy davrlar madaniyatini o'rganish madaniyatlarni qarama-qarshi qo'yish, ularga baho berish, farq qilish maqsadlariga emas, balki yangilikni o'rganish, boshqa madaniyatlar qimmatlaridan baxramand bo'lishiga xizmat qiladi. Bu vazifalarni bajarishda madaniyatshunoslik kursi tarixiy antropologiya-madaniyatga yaxlit fenomen, dunyo va hayotni idrok etish usuli sifatida munosabatda bo'ladi.

Tarixiy antropologiyaning eng muhim tushunchalaridan biri bu mentalitetdir. «Mentalitet» - bu madaniyatga taalluqli bo'lgan kishilarda u yoki boshqa muhitning muayyan «aqliy vositalar yig'indisi», «psixologik moslama»larning mavjudligini bildiradi. Ular insonga o'zgarishning tabiiy va sotsial borlig'ini mustaqil qabul qilishi va idrok etishiga shart-sharoitlar yaratadi. Betartib uzuq-yuluq tushunchalar va ta'sirlar tafakkur orqali qayta ishlanadi, nisbatan tartibli dunyo manzarasiga aylanadi. Bu manzara inson xatti-harakatida o'chmas iz qoldiradi. Bir sotsial va madaniy umumiylikning tegishli bo'lgan, tarixiy jarayonining sub'ektiv tomoni hisoblanuvchi idrok va his qilish uslublari tarixning ob'ektiv jarayoniga qo'shiladi.

Hozirgi zamon madaniyatshunoslik fani «madaniyat» tushunchasini qo'llanishiga qarab quyidagicha o'rganadi: a) Individual-shaxs madaniyati; b) guruhiiy madaniyat-milliy, sinfiy, tabaqaviy, kasbiy, oilaviy; v) makon va zamonda cheklangan muayyan tipdagi jamiyat madaniyati; g) insoniyat madaniyati.

Madaniyatni qo'llanish jihatidan turlarga bo'lish munozarali bo'lsa-da, biz ularning mavjudligini inkor qila olmaymiz. Ijtimoiy taraqqiyotlarning tafovutlarini yo'qotmaydi, balki, aksincha, uning xilma-xilligini yanada kengaytiradi. Shuning uchun ularni tobora chuqurroq o'rganish madaniyat to'g'risidagi tasavvurimizni kengayib borishiga xizmat qiladi.

Madaniyat tushunchasi qo'llanish jihatidan xilma-xil bo'lgani kabi, kundalik hayotda (oddiy ong) va fanda ham turli mazmun kasb etadi. Biz «muomala madaniyati», «mehnat madaniyati», «xatti-harakat madaniyati» kabi iboralardan foydalanamiz va ularga ko'nikib qolganmiz. Kundalik hayotda madaniyatdan voqelikni baholash tushunchasi sifatida va shaxsning ma'lumotlilik, xushmuomalaligi, ozodaliligi, vazminligi kabi xususiyatlari bilan bog'lab, tushuntirishga odatga aylangan. Madaniyatli kishi tushunchasiga qo'shib ishlatiluvchi sifatlar juda keng bo'lib, uni qo'llash jamiyatning umumiy madaniy darajasi va shaxsning sotsial statusiga bog'liqdir. Hozirgi davrda «ishlab chiqarish madaniyati», «xizmat ko'rsatish madaniyati», «dam olish madaniyati» va boshqalar to'g'risida ko'p gapirilmoqda. Bu iboralar orqali madaniyat deganda ijtimoiy institutlarning samarali faoliyat ko'rsatishlari tushuniladi.

⁵ Лихачев Д.С. Поэтика древнерусской литературы. М.Наука. 1979. стр.159.

Ba'zan madaniyat to'g'risidagi tasavvurlar shaharlar turmush tarzi, kinoteatrlar, teatrlar va kutubxonalariga tez-tez borib turish «madaniy» kishilar bilan do'stlashish va chiroyli narsalar bilan bog'liq deb fikr qilinadi. Ro'znomalarda, statistik ma'lumotlarda «iqtisod va madaniyat», «fan va madaniyat», «siyosat va madaniyat» iboralari ko'p ishlatiladi, bunda madaniyat ma'naviy ustqurma yoki axloq va san'at sohalari bilan cheklangan. Ilmiy nuqtai nazardan iqtisodni, siyosatni va fanni madaniyatdan tashqari turuvchi soha deb hisoblash haqiqatdan yiroqdir. Shuningdek, klassik qadriyatlar va san'atning buyuk namunalari, ideal va yuksak intilishlar madaniyatga taalluqli sohalar bo'lib, oddiy, kundalik narsalar unga yotdir degan fikrlar asossizdir. Kundalik hayotda madaniyatga faqat qadriyatlar yig'indisi sifatida qaralishi ham to'g'ri emas, chunki madaniyatda insoniyatga zararli bo'lgan, eskilik qoldiqlari, to'liq tekshirib ko'rilmagan «yangiliklar» kabi salbiy narsalar ham o'zlashtirilishi mumkin. Kundalik hayotda va fanda madaniyat atamasidan foydalanish to'g'risidagi mulohazalarni xulosa qilib shuni aytish mumkinki, madaniyat eng keng ma'noda insonni o'rab turgan tabiatdan, ijtimoiy munosabatlarda va bevosita o'zida stixiyali ravishda vujudga kelgan tayyor ma'lumotlardan foydalanishni, ongli ravishda ajratib olishni taqozo etadi. Madaniyat tabiatdan farq qiladi, an'analar, ramzlar, til, bevosita taqlid qilish va amaliy o'rganish orqali avloddan-avlodga singdiriladi. Madaniyat shaxs tomonidan, uning sotsial jihatdan shakllanishi jarayonida o'zlashtiriladi va asosan keng tarqalgan va ko'pchilik qabul qilgan axloq, tafakkur va his qilishning parchalaridan tashkil topib, individual harakatlar hissi bunda juda kamdir.

Madaniyatni ilmiy tushunish oddiy ongdan quyidagilarga ko'ra farq qiladi. Birinchidan, u juda keng bo'lib kishilar faoliyatining barcha uslublarini, ijtimoiy hayotning barcha shakllarini o'z ichiga oladi.

Ikkinchidan, kundalik hayotda hissiy bezab ko'rsatilgan va qimmat jihatlarga urg'u berilgan tasavvurlardan farq qilib, fanda tavsifiy ta'rif berish bilan cheklanadi.

Oddiy ongda madaniyatni tushunishning xususiyati bevosita unda amaliy ishtirok etilishiga bog'liqligidir. Madaniy voqeliklarga inson befarq munosabatda bo'la olmaydi. Uning qadriyatlarga munosabati va hissiy emotsional tasavvurlari bolalik davrida to'plagan tajribasidan boshlanadi va kishining jamiyatda tutgan o'rniga, yoshiga, mavqeiga ham bog'liqdir. Shu nuqtai nazardan u o'ziga begona bo'lgan urf-odatlar va xatti-harakatlarga nisbatan extiyotkorlik bilan munosabatda bo'ladi.

Fan esa bevosita umumiy ahamiyatga ega bo'lgan, ob'ektiv haqiqatga mos tushunchalardan foydalanishi kerak.

1. Qadriyat (aksiologik) o'lchovi asosidagi ta'rif. Bunda madaniyat insoniyat tomonidan yaratilgan moddiy va ma'naviy qimmatlarning yig'indisidan ibort deb talqin etiladi. Madaniyat inson faoliyatidan tashqarida mavjud emas. Baholash qadriyat nuqtai nazaridan voqelikni tahlil qilish faoliyatining tabiiy va zarur bo'lgan shartidir. Madaniyat nimada namoyon bo'lishidan qat'i nazar muayyan qadriy o'lchovga ega bo'ladi. Madaniyat tushunchasi taraqqiyot, tarix, inson insonparvarlik kabi kategoriyalar bilan bir qatorda turadi. Insonning faoliyat natijasi, muayyan qadriyatlarga ega bo'lgan voqelik predmetli aksiologik ta'rifning negizini tashkil etadi. U kishilarning ishlab chiqarish, ijtimoiy va aqliy faoliyatni qamrab oladi. Bu ta'rif kamchiliklardan ham holi emas. U voqelikni yaxlit idrok etishga, natijalarni mexanik hisobga olishga asoslangan. Bunday yondoshuv voqelikka sub'ektiv baho berishga imkoniyat yaratadi. Aksiologik yondoshuv doirasida madaniyat faoliyat natijasi-o'tmishga aylanib qolib, o'tmish va hozirgi zamon bilan tabiiy aloqalar buzilishi mumkin. Qadriy yondoshuvning zaif tomonlarini ko'rsatish boshqa davrga xos bo'lgan qimmatlar tizimidan voz kechishini anglatmaydi.

2. Madaniyatni «faoliyat» tushunchasi asosida ta'riflash. Madaniyatning umumiy tabiatini idrok etishga qilingan harakat tufayli madaniyatni kishilarning ijodiy faoliyati jarayoni sifatida tushunish vujudga keldi. Faoliyat kategoriyasi o'rganish ob'ekti inson bo'lgan fanlar harakatini integratsiya qilish uchun qulay imkoniyat yaratadi. Madaniyatni ijodiy faoliyat va inson faoliyatining o'ziga xos uslubi sifatida ta'riflash konsepsiyasi bir qator muhim masalalarda bir-

birini to'ldiradi. Jamiyat nafaqat qayta qurishga, balki an'analarni, madaniy yodgorliklarni saqlab qolishga ham muhtojdir. Jamiyatning amaliy va nazariy, moddiy va ma'naviy kabi har qanday faoliyati ijodiy soha bilan birga o'zida faoliyat ko'rsatish va madaniyatning o'zlashtirish aspektlarini mujassamlashtiradi. Ijodiyot faoliyat ko'lami qancha katta bo'lsa, madaniyatning ishlab turishi funksiyasi va kelgusi avlodlarga yetkazib berish uchun zarur bo'lgan faoliyat ko'lami shuncha keng bo'ladi. Faoliyat maqsadli yo'naltirilgan aktivlikdir. Inson qanchalik faol harakat qilsa, shunchalik madaniyatning «chegaralari» yo'qolib boradi. Bu chegaralar vaqt, makon va qimmat o'lchovlariga ega. Faqatgina belgilangan vaqt intervalida inson faoliyati natijalarini to'g'ri tasavvur qilish va ularni rejalashtirish mumkin. Faoliyat natijasi, boshlanishidan qanchalik yiroq bo'lsa, shunchalik uni madaniyatga munosabati noaniqlashtirib boradi. Makonda va qiymat chegaralarida ham xuddi shunday xususiyatlar mavjud. Intensiv faoliyat chegaralarni kengaytiradi, lekin bunda vujudga keluvchi voqeliklar mavjud madaniyat uchun begona va xatarli bo'lishi ham mumkin. Shuningdek, ushbu yondoshuvga xos bo'lgan madaniyatning tirik asosidan falsafiy abstraksiyalar dunyosiga o'tishga intilishi, hozirgi davrga xos bo'lgan texnokratik tafakkur ta'sirini kuchayishiga olib keladi. Ushbu ta'rifning kuchli tomonlari mavjudligiga qaramasdan, amalda u tarixiy-madaniy izlanishlardan yiroq bo'lib qolmoqda.

Informatsion ta'rif madaniyatni «barcha irsiy bo'lmagan informatsiyalar yig'indisi», uni tashkil etish va saqlash uslublari sifatida ta'riflab, madaniyat informatsiyalar ombori emas», u nihoyatda murakkab tashkil etilgan mexanizm bo'lib, u informatsiyani doimiy ravishda eng foydali va qulay uslublarni ishlab chiqqan holda saqlaydi, yangi informatsiyalarni qabul qiladi, ularni qayta ma'lumotlarga aylantiradi, ularni belgilarini bir tizimdan boshqasiga o'tkazadi, deb izohlaydi.

«Barcha irsiy bo'lmagan informatsiyalar yig'indisi» deganda biz misol uchun xotirani tushunishimiz mumkin. Chunki xotira mexanik mazmunga ega emas, balki ijodiy jarayon hisoblanadi. Xotiraning eng muhim ma'naviy ahamiyati shundaki, u vaqt to'sig'ini yengadi va o'limga qarshi turadi. Umumiy xususiyatlarga muvofiq biz madaniyatni xotira bilan qiyoslashimiz mumkin. Bunda biz alohida olingan shaxsning xotirasini emas, balki jamiyat xotirasini nazarda tutamiz.

Yu.M. Lotmanning fikricha bir qator qoidalar, cheklashlar sifatida namoyon bo'luvchi tashkiliy vaziyat madaniyatni belgilovchi xususiyati hisoblanadi. K. Levi-Strosning fikriga ko'ra, «qayerda qoida bo'lsa, shu yerda madaniyat boshlanadi. Inson tabiatidagi barcha umumiylik tabiatga tegishli bo'ladi va stixiyali avtomatizm bilan xarakterlanadi, majburlash normalari bilan belgilanuvchi sifatlar madaniyat sohasiga tegishli bo'lib o'zida nisbiylik va xususiylikni mujassamlashtiradi»⁶.

Yu.M. Lotman ta'kidlaydiki, «madaniyat entropiyasi» informatsiyaga aylantirishning eng mukammal mexanizmidir. Bu mexanizm informatsiyani saqlashi va uzatishi bilan birga uning ko'lamlarini kengaytiradi. O'z-o'zini doimiy ravishda mukammallashtirishi va rivojlantirib borishi uning qonunidir. Shuning uchun madaniyat bir vaqtda ham stabillik ham dinamizm xususiyatlarini namoyish qilishi kerak. Shu ma'noda madaniyat tirik organizm va san'at asarlariga xos bo'lgan xususiyatlariga ega. Madaniyatni insoniyat tomonidan yaratilgan yaxlit badiiy asar sifatida qabul qilishimiz lozim.

Xulosa sifatida shuni aytish kerakki, Madaniyatshunoslik kursi gumanitar fanlar qatorida oliy o'quv yurtlarida o'rganilishi hozirgi davr talabiga mos keladi. Jamiyat hayotidagi mavjud muammolarni faqat iqtisodiy, siyosiy tadbirlar va huquq-tartibotni mustahkamlash bilangina to'la hal qilib bo'lmaydi. Buning uchun jamiyatning ma'naviy hayotini ham qayta qurish talab etiladi. «Ma'naviyat yo'q joyda- degan edi Prezident I.A. Karimov- xech qachon baxt-saodat bo'lmaydi».

⁶ Lotman Ю.М., Статьи по типологии культуры. Тарту. 1970. 7.6.

Madaniyatshunoslik talabalarga jahon madaniyati va uning tarkibiy qismi bo'lgan O'zbekiston madaniyatini rivojlanish tarixi, xususiyatlari, o'zaro aloqadorligi muammolari va istiqbollari to'g'risida bilim, ko'nikma va malakalarni berish bilan ayni paytda, milliy madaniyatga va o'zga millatlar madaniyatlariga, qadriyatlariga ularni hurmat ruhida tarbiyalashda, madaniyat yodgorliklariga ijodiy munosabatda bo'lishlarida, ma'naviy jihatdan rivojlanishlarida ko'maklashadi.

Tayanch tushunchalar

Madaniyat, ma'naviyat, individium, sotsium, qonuniyat, ziyolilik, intellekt, funksiya, mentalitet.

Mavzu bo'yicha takrorlash uchun savollar

1. Madaniyatshunoslik fanining predmeti, u nimani o'rganadi?
2. Madaniyatshunoslik ilmining asosiy yo'nalishlarini sanang?
3. «Madaniyat» atamasi fanda qachon paydo bo'lgan?
4. «Madaniyat» deganda qanday ma'no va hodisani tushunasiz?
5. «Madaniyat» tushunchasining qanday asosiy ta'rif, tasniflarini bilasiz?
6. Tabiat bilan madaniyat (ikkinchi tabiat) ni qanday farqli tomonlari mavjud?
7. Inson va jamiyat hayotida madaniyatni tutgan o'rnini tushuntiring?
8. Madaniyatning ahamiyati xususidagi buyuk mutafakkirlarning fikrlarini eslang.
9. Madaniyatning qanday tiplari mavjud?
10. Hozirgi zamon madaniyatshunoslik fani bilan bog'liq bilimlarning ahamiyati nimada?

ADABIYOTLAR

1. I.A. Karimov Istiqlol va ma'naviyat. T., «O'zbekiston». 1994 y.
2. I.A. Karimov Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. T., «O'zbekiston». 1998y.
3. E.V. Sokolov. Ponyatiye, sushnost i osnovnye funktsii kultury. L., 1989 g.
4. N.Yu. Samoylenko. Metodicheskiye rekomendatsii po izucheniyu kursa. Istoriya i teoriya kultury. T., 1990 g.

2-MAVZU

MADANIYAT RIVOJLANISHINING ASOSIY QONUNIYATLARI

Ma'ruza rejasi:

1. Moddiy va ma'naviy madaniyat va ularning o'zaro aloqadorligi.
2. Madaniyatning shaxs va jamiyat hayotidagi o'rimi.
3. Madaniyat boyliklari (madaniy qadriyatlar).

Madaniy jarayonning o'ziga xosligi shundaki, madaniyat hodisasi xar doim shakl va mazmun, borliq va munosabat, narsaning mavjudligi va uning ramziy mazmuni uyg'unligiga ega bo'ladi. Moddiy madaniyat va ma'naviy madaniyat-madaniyatning asosiy ikki sohasi bo'lib, bir-biri bilan o'zaro aloqada, o'zaro ta'sirda va bir-birini taqazo qilgan holda rivojlanadi. Moddiy madaniyat har doim ma'lum bir ma'naviy madaniyatning timsoli hisoblanadi, o'z navbatda ma'naviy madaniyat ham qaysidir narsa, belgi, tasvir, ramzlarda moddiy uyg'unlikda mujassam bo'ladi.

Moddiy madaniyatning ma'naviyatdan tarixan ayriligi faqat insoniyat taraqqiyotining boshlang'ich davrlarigagina xosdir. Jamiyatda ma'naviy faoliyat maxsus sohaga aylangach axloqiy mezonlar, din, san'at, huquq, siyosat, fan shakllanib, ma'lum doiradagi kishilar bu soha bilan shug'ullana boshladi.

Uzoq vaqtlar fanda madaniyat deganda faqat ma'naviy madaniyat nazarda tutildi. Negaki, borliqni haqiqat, yaxshilik, go'zallik belgilaydi deb hisoblashgan. Shuning uchun, birinchi

o'rinda ilmiy tadqiqotlarning asosi fan axloq, nafosat bo'lib keldi. Natijada, jamiyatning moddiy hayotini, uning iqtisodiyotini o'rganishga e'tibor berilmadi. Moddiy madaniyat tadqiqot uchun qiziqarsiz, hisoblangan.

Industrial jamiyatining vujudga kelishi, uning texnikaviy taraqqiyoti va texnologiyalarini tezda almashishi madaniyatshunoslarni insoniyatning barcha moddiy madaniyatini o'rganishga majbur qildi.

Kishilarning amaliy qayta o'zgartiruvchilik faoliyati, ularni ijtimoiy ishlab chiqarish va takroriy ishlab chiqarish bilan bog'liqligi moddiy madaniyatning o'ziga xos sohalarga bo'linishi madaniyatshunoslikda muayyan tadqiqotlarga zaruriyat tug'dirdi.

Moddiy madaniyatning **birinchi katta sohasi** bu mehnat qurollari ishlab chiqarishning barcha vositalari, turar joylar, aloqa vositalari, texnika qurilmalari. Xullas, sun'iy sharoitda yaratilgan narsalarning barchasi, shuningdek moddiy madaniyatning bu qismi ishlab chiqarish texnika madaniyati yoki jamiyat hayotining moddiy texnika asosi deb ataladi. Ishlab chiqaruvchi texnika madaniyatining maxsus qismini ishlab chiqarish texnologiyalari, mehnat faoliyatida ishtirok etuvchilarning ijodiy ko'lam, ularning texnik bilimi, ishlab chiqarish madaniyati, jismoniy va ruhiy imkoniyatlari tashkil qiladi.

Moddiy madaniyatning **ikkinchi sohasi** ijtimoiy hayot va uning barcha tarmoqlarining me'yoriy harakatini ta'minlovchi ko'plab ijtimoiy institutlar, tashkilot va muassasalar faoliyati bilan bog'liq. Bu turli hokimiyat tuzilmalari va unga munosib boshqaruv shakllari, ijtimoiy tashkilotlar, ta'lim, yosh avlodni tarbiyalash va ta'lim berish, sog'liqni saqlash va dam olish, bo'sh vaqt va ko'ngil ochish muassasalari tizimi kabi barcha ijtimoiy institutlar amalda jamiyat madaniyatini saqlaydi, o'zgartiradi va qayta shakllantiradi.

Moddiy madaniyatning **uchinchi sohasi** (ishlab chiqaruvchi va qayta ishlab chiqaruvchi) insonning o'zi hisoblanadi. Moddiy madaniyatning bu sohasi nafaqat insoniyatni shunchaki biomavjudotlik muammolarini tadqiq qilmasdan, balki avlodlarning o'zaro munosabatlari muammolarini ham tahlil qiladi.

Inson ulg'ayishi va jamoaga mansubligi mezonidan boshqa jamiyat madaniyati a'zosi sifatida shakllanishi mumkin. Ikki xil, ba'zan insonni ikki turdan ham ko'proq madaniyatga mansubligi uni ko'p tomonlama, turli madaniy olamga mansub qiladi. Ammo, bunda ma'lum xavf ham yashirin bo'ladi. Ya'ni, ulg'ayuvchi avlod jamiyatga aralashuvi jarayonida begona madaniyatlarning aralashuvi yoshlarni o'zining madaniyat manbaidan ayrilishiga, o'z etnik an'alarini tushunmasligiga olib keladi. O'z milliy madaniyatidan mahrum kishi manqurtga aylanadi va har qanday madaniyatga ham befarq munosabatda bo'ladi. Shuning uchun meros, madaniyatning uzluksiz an'anaviy yangilanish jarayonini ta'minlash o'ta muhim.

Moddiy madaniyatning uchinchi sohasi doirasiga inson hayot faoliyatining genetik (irsiy), jismoniy (somatik), tibbiy-biologik xususiyatlari haqidagi, jamiyatda yuzaga keladigan va tarixiy taraqqiyotning o'ziga xos xususiyatlari aks etuvchi madaniy an'alar va sog'lom odatlarga to'g'ri keladigan insonning tartibli ovqatlanish va turmush tarzi haqidagi bilimlar majmui bo'lgan inson ekologiyasi muammolari ham mansub.

Umuman, moddiy madaniyatga mehnat madaniyati, ishlab chiqarish madaniyati, turmush madaniyati, ekologik madaniyatlar kiradi. Ishlab chiqarish vositalari moddiy madaniyatning muhim qismidir. Zamonaviy texnika yutuqlari jamiyat moddiy madaniyatning asosini belgilovchi jihatdir. Maishiy turmushdagi iste'mol buyumlari ham har bir xalqning moddiy hayot darajasini belgilaydi. Shu o'rinda moddiy madaniyat ishlab chiqarish va iste'mol buyumlarining oddiy majmuidangina iborat bo'lmay, ularni ijodiy o'zlashtirish, yangidan yaratish, ulardan mukammal foydalanish usullari hamdir. Bunda ijodiy salohiyat, malaka va g'oya yangidan moddiylashib, shaxs, jamiyat, millat, xalq, davlat umuminsoniy mazmun ham kasb etadi.

Moddiy madaniyat muayyan tarixiy davrda jamiyatda mavjud bo'lgan buyumlarni moddiy ishlab chiqarish faoliyatining barcha sohalarini va natijalarini o'z ichiga oladi.

Tarixiy davrlarda madaniyatning keng ko'lamli rivoji sivilizatsiya tushunchasida ham ifodalanadi. Sivilizatsiya ijtimoiy va moddiy madaniyat taraqqiyoti bosqichini bildirib, moddiy madaniyatning turdosh nomidir. Hozirgi davrda sivilizatsiya insoniyatga begona bo'lgan ob'ektlarni qayta o'zgartirishni bildiradi, madaniyat esa insonning fazilati va holati, tashqi dunyoga bog'liqligi yoki erkinligining mezonidir. Nemis olimi O. Shpengler, sivilizatsiya tafakkurni bir qolipga solib qo'yadi, umum qabul qilgan haqiqatlarni mutloqlashtiradi, deb hisoblaydi. Bundan tashqari, sivilizatsiyani urbanizatsiyaga, hatto olamni noinsonlashtirishga olib keladi, Sivilizatsiya va fan o'zligicha ma'naviy taraqqiyotni ta'minlay olmaydi, bu yerda aqliy, axloqiy va estetik yutuqlarni mujassam qilgan ma'naviy tuzilma zarur degan fikrlar mavjud.

Ma'naviy madaniyat ancha ilgaritdan o'rganila boshlangan. Insoniyat tarixining boshlaridan kishilar ma'naviy madaniyatni belgilashga, uning shakllanish sabablarini aniqlanishga, ma'naviy boylik ijodkori va yaratuvchilari qanday sifatlarga ega bo'lishlari kerakligi va ma'naviy ijodkorlik jarayonini tushuntirishga uringanlar. Ilgari mavjud bo'lmagan madaniyat hodisasini vujudga keltirishga xizmat qiluvchi ijodiy kuchlar hayolat, fantastik tadqiqotlarga e'tiborlarini qaratadi. Insondagi barcha qobiliyat tabiatan mavjud bo'lib, uning shakllanishi insonning paydo bo'lish davridan boshlangan. Insondagi ajdodlardan qolgan yovvoyilik xususiyatlari tabiat bilan doimiy o'zaro hamkorlikda, uni o'zlashtirishi davomida yo'qolib, bilimi rivojlandi. Undagi jismoniy va ruhiy jihatlar takomillashib, intellektual va xissiy imkoniyatlar kuchayib bordi. Inson jismoniy, fikriy va his qiluvchi mavjudod sifatidagi dastlabki davridanoq o'ziga xos dunyosini yarata boshladi: Moddiy va ideal dunyosi taraqqiyotining har bir davrida fikrlash va his qilish tarzining maxsus aqliy tasavvur tizimi to'plandi. Bunda barcha umuminsoniy madaniyat singari turli xalqlar tomonidan yaratilgan mustaqil madaniyatlar manbai ham mavjud. Insonning ideal dunyosi- bu uzluksiz harakat shaklining benihoya rang-barangligi, murakkab me'yor, munosabatlar darajasiga ega bo'lgan obrazlar rivoji va vazifasi, tiplarning voqelik bilan aloqasidir.

Ma'naviy faoliyatning turli shakllari mavjud, biroq, ularning barchasi ilk butunlik elementlari bo'lib qoladi. Fan, din, falsafa, san'at, axloq, xuquq, siyosat, mafkura, milliy o'zlik ma'naviy madaniyatning aniq shakllari hisoblanadi. Alohida shakldagi ma'naviyatning xususiyati maxsus tuzilish va ma'lum vazifalar majmuidan iborat, har birining o'ziga xosligida ifodalanadi. Ma'naviy madaniyatning ayrim shakllari (fan, san'at) «chegaralanganlikda» farqlanadi, ya'ni ma'naviy madaniyatning aniq sohasiga aylanadi, boshqa shakllarida (axloqiy, estetik) faoliyatning barcha turlari qorishib ketadi. Madaniyatdagi hayratlanarli funksional haqqoniylik shuki, unda hech bir ortiqcha, shunchaki narsa yo'q, barcha madaniyat hodisasi o'zaro foydali umumiy aloqadorlikda kechadi. Tadqiqotchilar madaniyatning turli funksiyalarini ko'rsatadilar. Jumladan:

Olamni o'zlashtirish va qayta o'zgartirish; bunda u mavjud narsalarning jismoniy talablarini, shuningdek ijoddagi hayotiy talablarni qondirish zarurati bilan bog'liq.

Himoya-moslashuv vazifasi; jamiyat va atrof-muhit o'rtasidagi muvofiqlikni saqlash. Ushbu funksiya uzoq vaqt qiyin tabiiy sharoitlarda barcha yangi himoya vositalarini ishlab chiqishda va ko'niktirishda (olov, turar joy, kiyim, dehqonchilik va hok.) odamning omon qolishini ta'minlaydi. Keyingi vaqtlarda o'ta jiddiy bo'lib turgan muammo tabiatni himoya qiluvchi vositalarni yaratish, bunda ekologik mezon, ekologik tafakkurning keng qo'lamda yoyilishini amalga oshirish zarur.

Signifikativ funksiya (belgilash, ro'yxatga olish mazmunida):- mazmun, ma'no, nom, belgilar ko'lamini ishlab chiqish vositasida dunyoning qiyofasida, voqelikni belgi tizimining yaratilishi. Sezgilar ham, tashqi idrok ham, na shuurning bevosita kechinmalar holiday yig'indisi ham yo'nalishni aniqlash tizimini insonga ta'minlab bermaydi. Bu vazifani ma'lumotlarni o'zida saqlamasdan, nazariy modellar va axborotlar bilimini to'plashni vujudga keltirish uchun faqat material bo'lib xizmat qiluvchi mazmun bajaradi. **Axborotlarni**

o'zlashtirish va yig'ish funksiyasi xabarlarni yig'ish va saqlash vositasi tabiiy xotira yoki xabarlarni narsalarga yozish (qo'lyozmalar, kartinalar, plastinkalar, kitoblar, kinotasmalar, ohonrabo yoki raqamli yozuvlar) bo'lishi mumkin. Har qanday holatda axborotlarni tashkil qilish, uning qadri va mazmuni bo'yicha tartibga solishning ma'lum usuli va belgilar tizimi zarur. hozirgi davrda til belgilar tizimining keng qo'llami va o'ta ahamiyatli bo'lib qolmoqda.

Kommunikativ funksiya (aloqa almashuv)- mohiyatni aniqlashda bilimlar, fikrlar, ma'naviy kuchlarni almashlash. Ijtimoiy hayot doimiy ravishda energiya, axborot, o'zaro amaliy hamkorlikni taqozo qiladi, negaki, faqat turli tiplarning munosabati (an'anaviy, funksional-ahamiyatli, shaxslararo, ishlab chiqaruvchi, ma'rifiy-madaniy) jamiyatning tuzum sifatida mavjudligini va uning keyingi taraqqiyotini ta'minlashga qodir.

Normativiylik funksiya (mezon-me'yoriy)- kishilar hulqini tartibga solish, ularning kuchini bir me'yorda va jamiyatni bir butunlikda saqlash maqsadida muvofiqlashtirish. Me'yor-qoida qandaydir harakat yoki qandaydir predmetlar, narsalarni yaratish sohasida aniq ko'rsatmadir. Ongli ravishda o'rnatilgan yoki ko'p asrlilik an'analarga tayanuvchi majburiy, taqiqlovchi me'yorlar mavjud (huquqiy, axloqiy me'yorlar), biroq ularning mazmuni bor jamiyatni barbod qilmaslik uchun kishilar faoliyatini tartibga solish, aniq chegaralar bilan belgilash.

Ruhii yoki «loyihaviy» mo'tadillik- bayramlar, diniy marosimlar, o'yin, tomosha jarayonlarida ruhiy zo'riqishlarni bartaraf qilish. Koniqarsiz istaklar, ro'yobga chiqmaydigan niyatlar, amalda taqiqlanuvchi janjallar mavjudligi ruhiy zo'riqishlar paydo bo'lishiga olib kelib, nafaqat ma'lum bir shaxs salomatligiga zarar yetkazadi, balki, ommaviylik kasb etib, jamiyat harakatini izdan chiqarishi mumkin. Shuning uchun madaniyatda keraksiz xissiyotdan xalos bo'lish mexanizmi ishlab chiqilgan.

Xullas, kishilar yaratgan moddiy va ma'naviy qadriyatlar, boyliklar ularning qobiliyatlari, munosabatlari va mohiyatli kuchlari namoyon bo'lishidan iborat. Inson madaniyat sohasida bu ma'naviy qadriyatlarga o'z munosabatini bildirar ekan, ayni vaqtda, o'zi rivojlanadigan, o'zi o'zgarib turadigan mohiyat sifatida ham namoyon bo'ladi. Demak, madaniyat narsalar shaklida, inson faoliyatining tayyor mahsulotlari shaklida va insonning jonli qobiliyatlari, bilimlari shaklida yashab turadi.

Kishilar ijtimoiy tajriba jarayonida zaruriy moddiy shart-sharoit va hayot vositalarini yaratish bilangina kifoyalanmay, ayni chog'da o'z ongini ham takomillashtiradi. Ijtimoiy ong shakllarini (dunyoqarash, axloq, huquq, estetik ong) vujudga keltiradilar yoki ma'naviy ishlab chiqarish faoliyatni amalga oshiradilar. Bularning majmui ma'naviy madaniyat sohasini tashkil etadi.

Ma'naviy madaniyat kishilar ma'naviy ijodkorligi faoliyatlari natijalari- tasavvurlar, g'oyalar, ilmiy bilimlar, diniy qarashlar, san'at sohalari, axloqiy va huquqiy me'yorlarni ishlab chiqarishdan hosil bo'ladi. Bunday ma'naviy qadriyatlar o'zicha paydo bo'lmaydi, balki muayyan taraqqiyot bosqichida o'zaro munosabatga kiradigan kishilar tomonidan yaratiladi. Ma'naviy madaniyat – ma'naviy ijodning shunchaki mahsuloti bo'lmay, balki ijodiy faoliyatni amalga oshiradigan kishilar o'rtasidagi munosabatni ham bildiradi. Shuningdek, ma'naviy madaniyat ta'lim va fan sohasi bilan bog'langan ilmiy faoliyat va bilim olish jarayoni bilan uzviy bo'lgan bilish madaniyatini, axloqiy va estetik madaniyatni o'z ichiga oladi. Natijada, ma'naviy madaniyat o'zaro uzviy bog'liqda inson ma'naviy fazilati va faoliyatining narsalarda moddiylashgan shaklida, inson tomonidan yaratilgan ma'naviy qadriyatlar shaklida (ilm, san'at, huquq, axloq qoidalarida) mavjud bo'ladi.

Madaniyatning quyidagi funksiyalari bevosita shaxs bilan bog'liq:

- «**Gominizatsiya**» - urug'doshlik xususiyatlarini o'rganish. Madaniyat «aqli odam» uchun xos bo'lgan-nutq, narsalarni ramziy ifodalash (yoki mavhum tafakkur) xususiyatlarini har bir odam o'rganishga imkon yaratadi. -**Sotsializatsiya**- (umumlashtirish)- jamiyat hayoti uchun uning haqiqiy a'zosi sifatida zarur hisoblangan ma'lum miqdordagi shartlarni o'zlashtirish. Bu funksiya idrok, tafakkur, nutq, so'zlarni qo'llanilishi, ohangi, imo-ishora va shama, tipik hodisalarga munosabat tarzi, shuningdek,

talab va qadriyat yo'nalishlari tizimini shakllantirish kabi andozaviy usullarning mustahkamlanishi bilan bog'liq.

- **Inkulturratsiya** - avvalo o'z xalqining, keyin esa umuminsoniy madaniy merosga (aralashish) munosabatda bo'lish (Bu jarayonni muhokama qilishga alohida mavzu bag'ishlanadi).

- **Individualizatsiya** - madaniyat ma'lum shaxslar qobiliyati, iqtidori, xususiyatini o'ta rivojlantirishga mo'ljallangan. Shaxs madaniyati qolgan barcha madaniyatlar doirasida- (jamiyat, insoniyat) eng asosiy bo'g'in bo'lib, bu har bir aniq shaxs madaniyatining barkamollik darajasiga jamiyat yoki butun insoniyat madaniyati bog'liq bo'lishini bildiradi.

Har qanday jamiyat ma'naviy madaniyatning tarkibiy qismi, boy bilim olami bo'lib, u insonni qayerda yashashi va harakat qilishini, umuman, dunyodagi va jamiyatdagi o'rnini belgilashga yordam beradi. Madaniy qadriyatlar inson uchun o'ta shaxsiy mohiyat va mazmun kasb etib, inson u orqali boshqa kishilar bilan, butun jamiyat bilan munosabat o'rnatadi. Qadriyatlar jamiyatga manzur bo'luvchi axloq shakllarini yaratishda va anglashda insonga yordam beradi. Taxsinga loyiq joyi shundaki, insonda boshqalarga nisbatan munozarali emas, balki muloyim munosabat shakllanadi. Munozaralar tug'ilgan hollarda jamiyatni mustahkamlashga munosib bo'lgan bartaraf qilishning qulay usullari topiladi.

Jamiyat, avvalo tarixning muayyan bir taraqqiyoti bosqichida tabiatdan ajralib chiqqan moddiy dunyoning tarkibiy qismi bo'lib, rivojlanuvchi kishilar hayotiy faoliyatlarining majmuidir. Shuningdek, jamiyat kishilik tarixining muayyan bosqichi yoki ijtimoiy tizimning aniq tipi. Ishlab chiqarish munosabatlarining majmui ijtimoiy munosabatlar deyiluvchi jamiyatni, ya'ni tarixiy taraqqiyotning muayyan bosqichidagi jamiyatni vujudga keltiradi.

Shaxs bilan jamiyatning o'zaro munosabatlari turli tarixiy davrlarda turlicha bo'lib, shaxs madaniyati jamiyat madaniyatini belgilaydi va shaxs madaniyati ham o'z navbatida muayyan bir jamiyat madaniyatida shakllanadi. Har bir jamiyat shaxs madaniyatini kamol toptirishda o'zining me'yoriy qadriyatlarini belgilaydi va shaxsning ma'naviy ehtiyojlarini ta'minlaydi.

Jamiyat bilan shaxsning o'zaro munosabati, shaxsning erkinligi, uning huquq va burchlari, insoniy qadriyatlar haqidagi muammo barcha tarixiy davrlardagi muhim masala hisoblangan.

Inson tabiatning oliy mahsuli bo'lib, uning mohiyati barcha ijtimoiy munosabatlar yig'indisi bilan belgilanadi. Inson ayni paytda ham tarixiy taraqqiyotning mahsuli, ham uning sub'ektidir. Ijtimoiy munosabatlar insonni ijtimoiy vujudga aylantiradi, dunyoqarashini shakllantiradi. Inson ishlab chiqarish jarayonida faqat narsalar yaratib qolmay, o'zini, o'z shaxsiyatini ham qayta yaratadi. Bu jarayonda inson o'zini takror ijod qiladi va shu jihatdan u ijtimoiy mavjudotdir.

Odamlarning ijtimoiy mohiyati shaxsda mujassamlashgan holda o'z ifodasini topadi. Shaxs odamning ijtimoiy mohiyati va ijtimoiy faoliyatining ifodalanishidir. Odam ijtimoiy tajribalarni o'zlashtirish natijasida shaxsga aylanadi.

Inson ijtimoiy munosabatlar yig'indisi sifatida muayyan huquq va burchlarga egadir. Bu uning shaxs ekanligini ifodalaydi. Individ shaxsga aylanishi uchun bir qancha huquq va erkinliklarga ega bo'lishi lozim. Shaxs deyilganda, umuman insonni emas, balki tipik va erkinliklarga ega bo'lgan odam tushuniladi. U ijtimoiy shart-sharoitlarga bog'liq bo'lgan odamdir.

Individ alohida bir kishi bo'lib, boshqalardan farqlanuvchi xususiyatlarga ega. Individ ham ijtimoiy mavjudotdir. U ijtimoiy taraqqiyot jarayonida ijtimoiy tajribalarni o'zlashtirish asosida shaxs sifatida shakllanadi. Individning shaxs tariqasida voyaga yeta borishi u mansub bo'lgan tarixiy sharoitlardan, yashab, ta'lim-tarbiya olib turgan jamiyatdan ajralmasdir.

Shaxsni jamiyatdan, ijtimoiy munosabatlardan ajratib bo'lmaganidek, jamiyat taraqqiyoti ham insonning amaliy faoliyati bilan uzviy bog'liqdir. Jamiyat bilan shaxs o'rtasidagi munosabat bir-biriga bog'liq, bir-birini taqozo qiladigan munosabatlardir. Ijtimoiy munosabatlar ta'sirida shaxs turmushining turli-tuman ko'rinishlari, xususiyatlari shakllanadi. Shaxsning shakllanishida jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlar hal qiluvchi rol o'ynaydi. har bir shaxsda u mansub bo'lgan jamoaga, millatga, elatga, jamiyatga xos jami xususiyatlar va belgilar bo'ladi. Shaxs o'z hayotining

butun mazmunini jamiyatdan, kishilar jamoasidan oladi. har qanday shaxs ob'ektiv shart-sharoitlar va sub'ektiv omillarning uzviy birligi ta'siri ostida shakllanadi. Shaxs kamolatida ob'ektiv shart-sharoitlar hal qiluvchi rol o'ynaydi. Oila, o'quv dargohlar, ijtimoiy-siyosiy tashkilotlar, matbuot, mahalla, ko'cha singari omillar ham shaxsni tarbiyalashda muhimdir. Ob'ektiv shart-sharoitlarning shaxsga ta'siri sub'ektiv omillar orqali o'tadi.

Shaxs ijtimoiy mavjudot sifatida muayyan erkinlikka ham egadir. Uning erkinlik darajasi jamiyatning ijtimoiy tuzilishiga, mulkiy munosabatlarga ham bog'liq. Erkinlik har bir shaxsning tabiiy huquqidir. Shaxslarning insoniy huquqlari va erkinliklarni chegaralab qo'yish, paymol qilish, milliy, diniy kamsitishlar; irqchilik; xalqlarning tili, urf-odatlar, tarixi, madaniy meroslari, milliy qadriyatlariga bepisand qarash, ularning huquq va manfaatlarini kamsitishdir.

Shaxsning huquq va erkinliklaridan tashqari uning jamiyat va umuminsoniyat oldidagi burchi va ma'suliyati ham bor. Inson o'zi yashab turgan jamiyatning qonun-qoidalari, tartiblari, axloqiy, huquqiy normalariga amal qilmaslik, uning muammolari, qiyinchiliklariga befarq qarash aslo mumkin emas. Har bir mamlakatning konstitutsiyasida belgilab qo'yilgan qonunlarga amal qilish, boshqa fuqarolarning milliy qadr-qimmatini hurmatlash, jamiyat manfaatlariga, turmush tarziga, odob-axloq va madaniyatga zid va nojo'ya harakatlarga murosasiz bo'lish, Vatanni himoya qilish va boshqa shu kabilar shaxsning burchi va ma'suliyatidan iborat.

Har bir shaxsning umumxalq manfaatlariga to'la taalluqli bo'lgan burchlar va ma'suliyatlari ham bo'ladi. Bular tabiatni muhofaza qilish, uning boyliklarini qo'riqlash, madaniy-tarixiy yodgorliklarni saqlash haqida g'amxo'rlik qilish, boshqa xalqlar va mamlakatlar bilan do'stlik, tinchlikni saqlash singarilardir.

Barcha sivilizatsiyali jamiyatlarda shaxsning erkini bo'g'ib qo'yish, uning huquqlariga yo'l bermaslik, unga hiyonat qilish yoki uning jamiyat oldidagi burch va ma'suliyatini bajarmasligi qonun yo'li bilan ta'qiqlanadi.

Barcha madaniyatli jamiyatning xususiyatini, uning mezon va mazmunini ziyolilar belgilaydi. Ziyolilik bu nafaqat keng bilimga ega bo'lishni, balki tashabbuskorlikni, javobgarlikni, axloqiy-estetik jur'atni va tug'ma iste'dodni bildiradi.

Ziyolilar-aqliy mehnatning xilma-xil murakkab turlari bilan shug'ullanuvchi qatlamdir (fan va madaniyat xodimlari, o'qituvchilar, muhandislar, texniklar, shifokorlar).

Madaniyatlilik deganda kamtarlik, halollik, rostgo'ylik, sahovatpeshalik, insonparvarlik, yaxshilik, sahiylik kabi insoniy fazilatlarga ega bo'lish, axloqiy qoidalarga to'la amal qilish, o'z millati hamda boshqa xalqlarni ham hurmat qilish xislatlari anglashiladi.

Ziyolilik aqliy kamolat egasi bo'lish, nazariy masalalarni anglashga, ilmiy bilimlarni o'zlashtirishga tayyor bo'lishdir. «Ziyolilik» yuksak darajada kamol topgan intelligentni, keng bilimli, yuksak madaniyatlilikni anglatsa, «Ziyoli» kishilarni tabaqalari orasidagi ijtimoiy qatlamni anglatadiki, bu qatlam yuqori malakali aqliy mehnat bilan mashg'uldir.

Yetarli bilimga ega bo'lmagan holda dunyodagi barcha narsalar to'g'risida fikr bildiruvchi kishi diletantdir. Diletantlik madaniyat kamligining belgisi bo'lib, chinakam madaniyat va ziyolilikka aloqasi yo'qdir.

Tarbiyalilik ziyolilikning asosiy belgisi bo'lib, uning umumiy madaniy saviyasi ko'pincha nutq madaniyatida aks etadi. Madaniy nutq avvalo to'g'ri nutq demakdir. Madaniyatli kishi obrazli, ifodali va chiroyli nutq orqali o'z fikrini bayon qiladi.

Ziyolining estetik didi baland bo'ladi, ya'ni san'at asarlarining go'zalligi to'g'risidagina emas, balki kishilarning, tabiatning va jamiyatning go'zalligi haqida fikr yuritishga, qo'pollik va adolatsizlikka qarshilik ko'rsatib uni bartaraf qilishga qodir bo'ladi. Hamma narsada me'yor va uyg'unlik tuyg'usi ziyolilikning yuksak xususiyatidir.

Ziyolilik bilim, ilm va tarbiya bilan kamol topadi. Ziyolilik tushunchasiga umumiy madaniyatdan tashqari qalb nozikligi, umuman, hayotga munosabatda yuksak ong, ijtimoiy faollik ham kiradi. Demak, «ziyolilik» tushunchasi faqat aqliy mehnat kishisiga taalluqli emas. Ziyoli deb chuqur intelegentga, intuitiv oliyjanoblikka ega bo'lgan, ma'naviy ehtiyojlari keng

har bir kishini atash mumkin. Madaniyatshunoslikni o'rganishdan maqsad ziyolilikni tarbiyalashdir. Ziyoli- intellektual shaxs, uning madaniyatli kishidan farqi, jamiyat va millat taqdiriga ma'naviy javobgar bo'lgan shaxsligidir. Intellektual shaxs individual holatlarda o'z fikridan qanoatlanmaydigan, o'ziga-o'zi qarshi boruvchi, o'zini-o'zi inkor qiluvchi ichki xususiyatlarga ega bo'lgan ziyolidir. Ziyolining shu xususiyatlarida komillik belgilari namoyon bo'ladi.

Shaxsning komillikka erishuvini ta'minlashda jamiyatdagi mehnat madaniyatini rivojlantirish, kishilarning siyosiy ongliligini oshirish, axloqiy va estetik nafosatini tarbiyalashda madaniyatning tarkibiy qismlari, sohalari katta vazifani bajaradi. Shaxsni sotsial jihatdan farqlanishiga ko'ra insonning mehnat madaniyati, munosabat madaniyati, axloq madaniyati, badiiy-tafakkur madaniyati, dunyoqarashi ruhni olami haqida gapirish mumkin. Madaniyat ijtimoiy tuzilma sifatida ilmiy bilimlarni, tafakkurni, axloqiy-estetik qadriyatlarni, axloqiy-huquqiy nizomlarni, urf-odat va an'analarni qamrab oladi.

Shaxs madaniyatining shakllanishida jamiyat madaniyatining quyidagi tizimlari ahamiyatlidir:

Siyosiy madaniyat- kishilarning siyosiy ongi, manfaatlari, e'tiqodlari, maqsadlarini ifodalovchi siyosiy- huquqiy g'oyalar majmui bo'lib, ma'naviy qadriyatlarning maxsus tizimini tashkil qiladi. Bu madaniyat tarixiy taraqqiyot bosqichlarida jamiyatning ijtimoiy tabaqalari manfaatlari bilan bog'liq holda vujudga kelib, jamiyat siyosiy faoliyatiga uzviy bog'liq. Siyosiy madaniyat, siyosiy faoliyat sifatida, ya'ni insonlar faoliyatidagi tabiatni qayta yaratish va o'zlarini tarbiyalash jarayonlarini qamrab olib, «siyosiy ishlab chiqarishni» aks ettiradi. Bunda siyosiy faoliyat amaliy jihatdan ijtimoiy guruhlar (sotsium) ning siyosiy hokimiyat uchun bo'lgan harakatlarini ifodalaydi, ma'naviy-nazariy jihatdan esa ijtimoiy munosabatlarni tabaqaviy dunyoqarash ruhida anglash, muayyan siyosiy g'oyalar, dasturlar ishlab chiqish va targ'ib qilishni nazarda tutadi. Umuman, siyosiy madaniyat kishilar faoliyatining manfaatli va tabaqaviy jihatdan o'ziga xos shakli bo'lib, siyosiy munosabatlarni tabaqalar, shaxslar tomonidan faol o'zlashtirish jarayonini bildiradi. Siyosiy madaniyat tarkibiga: mafkura, siyosiy tajriba va an'analar, siyosiy tashkilotlar, siyosiy faoliyat usullari kiradi.

Siyosiy madaniyatning mavjudlik usuli: jamiyatning siyosiy-madaniy boyligi; amaliy siyosiy madaniyatdan iboratdir. Jamiyatning siyosiy-madaniy boyligi- davlat boshqaruvining tarixiy tajribasi, siyosiy faoliyat vositalari, usullari, siyosiy bilimlar majmuidir. Amaliy siyosiy madaniyat esa- jamiyat, guruh, shaxs siyosiy hayotidagi mavjud madaniyatdir.

Siyosiy- madaniyat sotsial namoyon bo'lish shakli jihatidan jamiyat siyosiy madaniyatini sotsial guruhlar va shaxs siyosiy madaniyatiga ajratish mumkin. Jamiyat siyosiy madaniyati taraqqiyotning ma'lum bir bosqichidagi siyosiy-ijtimoiy qadriyatlar, siyosiy tuzilmalar, siyosiy faoliyat usullarining majmuidir. Shaxs siyosiy madaniyati esa, individ tomonidan jamiyatning siyosiy, mafkuraviy va ijtimoiy-ruhiy qadriyatlarini va usullarini o'zlashtirilishi hamda amalga oshirishi tizimidir. Shaxs siyosiy faoliyatida siyosiy madaniyatni bilish va amaliy faoliyatda qo'llash darajasining o'zaro bog'liqligi, yaxlit birligidan siyosiy madaniyat tarkib topadi.

Siyosiy madaniyat taraqqiyoti huquqiy madaniyat bilan bog'liq bo'lib, bu faqat qonunlarni bilish, huquqiy saviyadagina iborat bo'lmay, qonunlarga amal qilish va ularga bo'ysunish madaniyati demakdir. Umuman, huquqiy madaniyat- huquqiy ong, huquqiy munosabatlar, huquqiy faollikning birlikda namoyon bo'luvchi ma'naviy qadriyatlar tizimidir.

Iqtisodiy madaniyat tushunchasida iqtisodiy bilimlar va fikrlar uslubi bilan faol ishlab chiqarish, iqtisodiy faoliyat o'rtasidagi o'zaro aloqadorlik omillari namoyon bo'ladi. Iqtisodiy madaniyat mazmunida madaniyat va iqtisodning o'zaro ta'sir xususiyatlari mavjud bo'lib, tarkibiga iqtisodiy ong, iqtisodiy faoliyat, iqtisodiy munosabatlar kiradi.

Iqtisodiy ong avvalo, kishilarning ijtimoiy ishlab chiqarishda o'z o'rnini anglashini bildirib, ratsional bilimlarni, emotsional tuyg'ularni o'zida ifodalaydi. Iqtisodiy faoliyat tarkibiga moddiy va nomoddiy ishlab chiqarish, mehnat va mehnat mahsulini o'zgartirish ham kiradi. Iqtisodiy

faoliyat sub'ekti insondir. Mukammal fikr va yuksak ong faoliyatda moddiylashsagina iqtisodiy madaniyat hodisasiga aylanadi. Iqtisodiy tafakkur bilan iqtisodiy ong iqtisodiy odobning mezon bo'lib, iqtisodiy ong faoliyatning fikriy obrazidir.

Ijtimoiy munosabatlar iqtisodiy madaniyatning asosini tashkil qilib, ijtimoiy-iqtisodiy ongni belgilaydi, ularda o'z ifodasini topadi. Shuningdek, ijtimoiy munosabatlar ishlab chiqarish darajasini emas, balki mulk, taqsimot, iste'mol bilan bog'liq munosabatlarni aks ettiradi. Iqtisodiy munosabatlar nomoddiy sohalarning ham qismi sifatida faoliyat jarayonida vujudga keladi, rivojlanadi, jamiyat iqtisodiy madaniyatini ifodalaydi. Iqtisodiy madaniyatning mazmunini kishilarning turli sohalarda maqsadga muvofiq ijodiy faoliyati, yangi sifat natijalarini tashkil etadi.

Jamiyat iqtisodiy madaniyatida shaxsning iqtisodiy madaniyati uning o'zini kamol toptirishini anglatib, nafaqat madaniyat qadriyatlarini yaratishi, boyitishi va iste'mol qilish darajasini, balki o'z erkinligini yangi bosqichga ko'tarishini ta'minlaydi.

Iqtisodiy madaniyat quyidagi funksiyalarni bajaradi:

1. Bilish funksiyasi – iqtisod fanlarining holati, fan asoslarining tajribaga tadbiiq etish usuli va yo'llarini bilib olishga da'vat etadi.

2. Dunyoqarash funksiyasi – asosan, ma'naviy-ruhiy mohiyatdagi iqtisodiy dunyoqarash bo'lib, iqtisodiy g'oyalar, qarashlar, tasavvurlar tizimidan iborat.

3. Tarbiyaviy funksiya – iqtisodiy madaniyatni egallash, bilimlar yig'indisini e'tiqodga aylantirishdagi bosh manba ehtiyojlar va manfaatlardir. Bilimlar aql-idrok va yurakdan o'zlashtirilganda e'tiqodga aylanadi.

4. Amaliy funksiya yoki ishlab chiqarish funksiyasi- bunda iqtisodiy madaniyat ma'naviy va amaliy ta'sir ko'rsatish xususiyatiga ega bo'ladi.

Axloqiy madaniyat – jamiyat, sotsium, individlar tomonidan axloqiy kamolat me'yorlariga erishish darajasidir. Kundalik turmushda, kishilar faoliyatida amal qiladigan va o'zlashtiriladigan axloqiy qadriyatlar axloqiy kamolat me'yorlari bilan bog'liqdir. Axloqiy madaniyat tarkibiga axloqiy ong, axloqiy munosabat va axloqiy faoliyat kiradi.

Axloqiy ong tarixan o'zgaruvchi axloqiy munosabatlarni anglatib, axloqiylikning sub'ektiv jihatidir. Voqelikka va inson faoliyatiga qadriyat tarafidan munosabatda bo'lish axloqiy ongning muhim hususiyatidir.

Axloqiy munosabatlar ijtimoiy munosabatlarning alohida ko'rinishi bo'lib, axloqiy faoliyatga bog'liq holda kishilar o'rtasida tarkib topadigan o'zaro bog'liqlik va aloqalar yig'indisidir.

Axloqiy faoliyatda inson yoki jamiyatning axloqiy ongi, axloqiy munosabatlari yaxlit namoyon bo'lib, axloqiy talablar, fazilatlar insonparvarlik mohiyatini kasb etadi. Axloqiy faoliyat: axloqiy bilimlarni egallash; axloqiy tuyg'ularni shakllantirish; o'zini tarbiyalash; mehnatga mehr; axloqiy tarbiyalanganlik va hokozolardan tashkil topadi.

Axloqiy me'yorlar va qoidalar o'zida aniq tarixiy mazmun, muayyan jamiyatning ijtimoiy holatini aks ettiradi. Axloqiy madaniyat inson hulqining aniq ko'rinishiga ega bo'lmasdan mavjud bo'la olmaydi. Axloqiy madaniyat axloqiy ongdan tashqari kishilarning hulqi orqali reallashadi.

Jamiyatning axloqiy madaniyati mazmunan individ axloqiy madaniyatidan farq qiladi. Jamiyat axloqiy madaniyati axloqiy qadriyatlar tizimini ifodalaydi, shaxs axloqiy madaniyatida esa ana shu tizimning jihatlari individuallikda aks etadi. Bu ikki jihat bir-birini taqozo qiladi, bir-birini boyitadi.

Estetik madaniyat insonning ma'naviy-hissiy faoliyati bilan bog'langan munosabat va qadriyatlar tizimini ifodalaydi. Estetik madaniyat sohasi-bu, insonning tevarak atrofini o'rab olgan voqelikka nisbatan bo'ladigan munosabatida o'zini erkin namoyon etishdir. Bu erkinlikning mohiyati shundaki, inson predmetga, uning jinsi va turiga mos me'yorni topib gavdalanitiradi, uni qayta ishlaydi.

Estetik madaniyat jamiyat madaniyatining ixtisoslashtirilgan qismi bo'lib, uning holatini san'at va estetik munosabatlar rivojlanishi bilan bog'lab tushuntirish mumkin.

Estetik munosabatlar va unga muvofiq keladigan estetik qadriyatlar tizimi estetik madaniyatning unsurlari hisoblanadi. Estetik madaniyatning xususiyatlari esa uning negizini tashkil etuvchi faoliyatning o'ziga hosligi bilan shartlangandir. Faoliyat amal qilmog'i uchun: faoliyat sub'ekti, faoliyat ob'ekti, faoliyatning o'zi bo'lishi kerak.

Madaniyat tizimida fan- moddiy va ma'naviy madaniyatning tarkibiy qismi bo'lib, fan ma'naviy ishlab chiqarishning mahsuli sifatida o'zida insonning mohiyatli kuchlarini ifoda etib, madaniyat hodisasi sifatida namoyon bo'ladi.

Fan madaniyat hodisasi sifatida bilimlarni ishlab chiqarish xususiyatlari nazarda tutiladi. Har qanday tasavvur va bilimlar singari fan ham ijtimoiy praktika, ijtimoiy ehtiyoj tufayli yuzaga keladi.⁷

Madaniyat tizimida din- insonning e'tiqod ramzi, oxirat va hayot tasavvurlarining ma'naviy va moddiy madaniyat sifatida namoyon bo'lishidir. Shuningdek, din barcha jamiyatlarda axloqni shakllantiruvchi soha bo'lib keldi va g'oyaviy-siyosiy yo'nalishlarga ega bo'ldi. Ibtidoiy davrlardan boshlab madaniyatning tarkibiy qismi sifatida shakllanib, jahondagi yirik madaniyatlar: budda, xristianlik, islom sivilizatsiyalarini yaratdi.

Qadriyat tushunchasi madaniyatshunoslikning asosiy tushunchalaridandir.

Ayrim tadqiqotchilar uni davrning ehtiyojini belgilaydi, ya'ni, tarixiy xususiyat kasb etadi deb hisoblasa, boshqa bir tadqiqotchi Rikert aksincha, qadriyat doimiy, universal xususiyatga ega deydi. T. Parsons qadriyatni- me'yoriy andoza deb aytadi. Mazkur turli xil, hatto qarama-qarshi fikrlardan qadriyatning ma'nosi ko'p qirrali ekanligi anglanadi.

Qadriyat - kishilar hayotida o'ta ahamiyatli hodisadir. Uni madaniyat sohalari ro'yobga chiqargan hodisa sifatida bog'liqlikda anglash mumkin. Shunda xo'jalik, texnik, ijtimoiy, siyosiy, badiiy, ilmiy, axloqiy qadriyatlar ajraladi. Rasmiy nuqtai nazardan qadriyatni ijobiy va salbiy, o'ziga xos va doimiy, mustaqil va shartli tarzda farqlash mumkin. Moddiy nuqtai nazardan qadriyat hissiy (ya'ni oddiy his qilish organi)- bu hayotiy, maishiy, texnik, qoniqish qadriyati va boshqa; va ma'naviy-ilmiy, axloqiy, estetik, diniy va boshqalarga bo'linadi. Ayrim qadriyatlar (xo'jalik, texnik, siyosiy) tarixiy xususiyat kasb etib, ya'ni madaniyat, davr o'zgarishi bilan ular ham o'zgarib turishini batafsilroq o'rganish chog'ida aniqlash qiyin emas; boshqa qadriyatlar esa doimiy, universal xususiyatga ega (axloqiy, badiiy).

Yuqorida ta'kidlanganidek qadriyat ijtimoiy faoliyatni tartibga solib, individlar, guruhlar va jamiyatning muhim yutuqlariga erishuvini belgilaydi. Ijtimoiy qo'lamdagi mazmun darajasi bo'yicha qadriyat uzviylikka ega. Qadriyatning dastlabki darajasi oddiy orasidan ajralgan aniq narsalar, holatlar, harakatlarning afzallari bilan bog'liq. Ikkinchi darajasi esa, ma'lum individga yaqin bo'lgan ijtimoiy guruhlar qiziqishga mos keluvchi obrazlar harakati yoki faoliyatning tanlanishi bilan bog'liq. Uchinchi daraja- bu eng yuksak umuminsoniy maqsadlardagi tanlanish bo'lib, bunda ezgulik, haqiqat, go'zallik, adolat, tartib, boylikka qarama-qarshi yovuzlik, yolg'on, hunuklik, betartiblik, qashshoqlik mujassamlikda namoyon bo'ladi yoki bu taqdir bilan bog'liq o'ta yuksak tanlash hisoblanadi (buddizmda nirvan, so'ffiylikda fano singari).

Qadriyatlarning iyerarxiyaga asoslangan murakkab tizimida individdagi singari turli toifadagi umumning ham o'ziga xosligi asosiy va takroriy, markaziy va chetdagi, ustunlik va holatdagi tarzlarga ajratish mumkin. Qadriyatlar ro'yxati har bir jamiyatning milliy va o'ziga xos sivilizatsiyasi bilan bog'liq holda keskin farqlanadi. hamma davrlarda, barcha xalqlarda eng yuksak qariyatlar ezgulik, hayot, mehnat, sevgi, haqiqat, baxt singari mezonlarda ifodalangan.

Qadriyatlarning muayyan jamiyat yoki sinfga mansub kishilar turmushi va madaniyatning haqiqiy yoki ideal ne'matlari bo'lgan tabiat va jamiyat hodisalarining mohiyatidir. Bu

⁷ M.Абдуллаев. Маданиятшунослик асослари. Фаргона, 1998 й., 40-бет.

ne'matlarning qadriyatlar deyilishga sabab kishilar ularni qadrlaydilar, chunki bu qadriyatlar ularning shaxsiy va ijtimoiy turmushini boyitadi.

Qadriyatlar ichida eng asosiysi va umumiyysi hayotdir. Hayotdan mahrum bo'lish qolgan barcha qadriyatlardan foydalanishni yo'qqa chiqaradi, qolgan qadriyatlar aslida, hayot ne'matlarining mohiyatidir, madaniy qadriyatlardir.

Qadriyatning hayotdagi o'рни va ahamiyati baholash tufayli belgilanadi. Baholash esa insonlarning ehtiyojlari, manfaatlari, maqsadlari, qiziqishlaridan kelib chiqadi. Ayrim hollarda ehtiyoj va manfaatlar bir-biriga zid kelishi mumkin. Muayyan ijtimoiy guruh, millat, sinflar uchun oliy qadriyat hisoblangan hodisalar boshqalar uchun qadriyat bo'lmasligi mumkin. Tabiat va jamiyat hodisalarini qadriyat turkumiga kiritish va kiritmaslik kishilarning ehtiyojlari, manfaatlari, orzu-istaklari, maqsadlari bilan belgilanadi.

Qadriyat deyilganda inson va insoniyat uchun ahamiyatli bo'lgan, millat, elat va ijtimoiy guruhlarining manfaatlari va maqsadlariga xizmat qiladigan tabiat va jamiyat hodisalari majmui tushunilmog'i lozim.

Qadriyatlar ijtimoiy xususiyatga ega bo'lib, kishilarning amaliy faoliyati jarayonida shakllanadi va rivojlanadi. Ular mohiyatiga ko'ra turlarga bo'linadi. Avvalo, inson va uning hayoti eng oliy qadriyat hisoblanadi. Inson ehtiyojlarini qondirishda tabiiy qadriyatlar: yer va yer osti boyliklari, boshqa tabiat ne'matlari katta ahamiyat kasb etadi.

Inson mehnati, aqli bilan yaratilgan moddiy boyliklar moddiy qadriyatlar hisoblanadi. Madaniy-ma'naviy qadriyatlarga ilmiy-texnikaviy va intellektual imkoniyatlar yaratgan boyliklar mansub. Shuningdek, jamiyat taraqqiyotida, inson hayotida ijtimoiy-siyosiy qadriyatlar: erkinlik, tenglik, birodarlik kabilar ham o'rin tutadi. Ijtimoiy-siyosiy qadriyatlar ichida istiqloq tufayli qo'lga kiritilgan barqarorlik, tinchlik, totuvlik alohida ahamiyatga ega.

Qadriyatlar amal qilish doirasiga ko'ra milliy, mintaqaviy va umuminsoniy turlarga bo'linadi. Milliy qadriyatlar murakkab ijtimoiy-ruhiy hodisa bo'lib, u millatning tili, madaniyati, tarixi, urf-odatlari, an'analarini, jamiki moddiy va ma'naviy boyliklarini, iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy hayotining barcha tomonlarini qamrab oladi. Mintaqaviy qadriyatlar iqtisodiyoti, madaniyati, tarixi, tili, dini, urf-odat va an'analari mushtarak bo'lgan xalqlar manfaatlariga xizmat qiladigan tabiiy va ijtimoiy hodisalar majmuasini tashkil etadi.

Umuminsoniy qadriyatlar mazmuni jihatdan chuqur va keng bo'lib, umumbashariy ahamiyat kasb etadi. Umuminsoniy qadriyatlar barcha millatlar, elatlar va xalqlarning maqsad va intilishiga muvofiq keladi.

Milliy qadriyatlar umuminsoniy qadriyatlar bilan qancha ko'p uyg'unlashgan bo'lsa, ularning taraqqiy etishiga shu qadar keng imkoniyat ochiladi.

Umuminsoniy qadriyatlar turkumiga insoniyat sivilizatsiyasining taraqqiyoti bilan bog'liq bo'lgan umumbashariy muammolar kiradi. Bular: Yer yuzida ilm-fanni taraqqiy ettirish, tinchlikni saqlash, qirg'in qurollarini to'xtatish, tabiatni muhofaza qilish va hokazolardir⁸.

Tayanch tushunchalar

Moddiy va ma'naviy madaniyat, siyosiy va huquqiy madaniyat, iqtisodiy madaniyat, axloqiy-estetik madaniyat, ijodiy salohiyat, qadriyat, sivilizatsiya, kommunikativ funktsiya, ijtimoiy mohiyat, diletant.

Mavzu bo'yicha takrorlash uchun savollar

1. Madaniyat qanday sohalarga bo'linadi?
2. Moddiy madaniyatning asosiy belgilari?
3. Ma'naviy madaniyatning belgilarini sanang?
4. Ma'naviy madaniyatning ahamiyati nimada?
5. Madaniyatning jamiyat hayotidagi funksiyasi;

⁸ Ж.Т.ланов. Эадриятлар фалсафаси. Т., 1998 й. 10-20 бетлар.

6. Shaxs faoliyatida madaniyatni tutgan o'rni;
7. Madaniy qadriyatlar deganda nimani tushunasiz?
8. Moddiy va ma'naviy madaniyatlarning o'zaro nisbati?
9. Madaniyat rivojida ziyoli shaxsning roli.
10. Madaniyat qadriyatlarining shaxs barkamolligi va jamiyat ravnaqidagi ahamiyati.

ADABIYOTLAR

1. Karimov I.A. Istiqlol va ma'naviyat. T., 1994.
2. Karimov I.A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. T., 1998.
3. Yerasov V.S. Kultura, religiya i sivilizatsiya na Vostoke. Moskva, 1990 g.
4. Ikonnikova S.N. Diologi o kulture. Leningrad, 1989 g.
5. Kulturologiya. Moskva, 1996 g.
6. Tulenov J. Qadriyatlar falsafasi. T. 1998 y.

3-MAVZU MADANIY VA MA'NAVIY MEROS

Ma'ruza rejasi:

1. «Madaniy meros» tushunchasining mazmuni.
2. Madaniy merosning mexanizmi.
3. O'zbekistonda jamiyatni ma'naviy yangilanishi jarayonida madaniy merosga munosabat.

O'zbekiston o'z mustaqilligini mustahkamlash, jahon hamjamiyatida o'zining munosib o'rinni egallash jarayonida siyosiy, huquqiy, ijtimoiy-iqtisodiy, ma'naviy-ma'rifiy sohalarda kishilar tafakkurida tubga o'zgarish,- milliy g'oya- milliy- mafkurani shakllanish jarayoni kechmoqda. Bu jarayon uchinchi ming yillik arafasida amalga oshmoqda. Shu munosabat bilan Prezident I. Karimovning quyidagi so'zlari o'ta ibratlidir: «Biz kelgusi asrga o'zimiz bilan nimani olib o'tishimiz mumkin? Va nimalardan voz kechishimiz darkor?. Yangi ming yillikda qanday muammoalrning yechimi bizning diqqat e'tiborimiz markazida turmog'i lozim?»⁹ «Bu fikr madaniy va ma'naviy merosimiz muammolarini hal qilishda asosiy dasturiy amaldir.

Madaniy meros- bu o'tmishdan qolgan qadriyatlar, g'oyalar, tajriba, bilimlar ularni o'zlashtirish yo'llari, ya'ni kishilarning ijodiy faoliyat usullari va uni tashkil qilish hamda uning natijalardir. O'zlashtirish yoki aniqrog'i, madaniy meros jarayoni o'ta muhim bo'lib, madaniyatning harakatdagi asosiy qonunlaridan biri hisoblanadi. Bu jarayon insoniyatning o'tmishi, buguni va kelajagini bir butun holda birlashtirib, odatiy tarzda tayyor yutuqlarga aylanadi. Bor narsani izlash, ma'lum narsani ochish, qilingan kashfiyotni kashf etish kerak bo'lmaganidek, o'tmish ajdodlar qilgan ishni takrorlash shart emas. Erishilgan yutuqlardan kelib chiqib jamiyat o'z maqsadlarini amalga oshirishning qisqa yo'llarini tanlaydi. Bundan tashqari ma'naviy meros kishilarning saviyasini behad kengaytiradi, ular hayotini aqliy va hissiy jihatdan boyitadi, bilimning tuganmas manbai bo'lib xizmat qiladi.

O'tmish bilan batamom uzilish mumkin emas. Insoniyat tarixida mutlaqo yangi madaniyat yaratishga urinishlar bo'lgan, biroq bunday urinishlar hunuk natijalarga olib kelgan. Bunga 1920 yillarda Sovet Rossiyasida «Proletar madaniyatini» yaratishga urinishni yoki «Madaniy inqilob»ni misol tariqasida keltirish mumkin. Bu «Inqiloblar» jarayonida yangi madaniyat yaralmadi, aksincha bori ham qilindi: qo'lyozmalar, kitoblar, suratlar yoqildi; me'moriy

⁹ И.А.Каримов. Озбекистон XXI аср б'сагасида. 1999 й. 3-б.

yodgorliklar buzildi, eng achinarlisi madaniy qadriyat egalari maxv qilindi. Oqibatda o'tmish bilan bog'liq uzviylik buzilib jamiyat ma'nau orqaga ketdi.

Madaniyatning me'yoriy rivojlanishi uni asrab kelgusi avlodlarga meros qilib qoldirishni bildiradi. Biroq, bu jarayon oddiy va bir hilda kechmaydi. Ma'naviy qadriyatlarning mundarijasi, ularni qayta ko'rib chiqish va qayta baholash, ularning o'zaro bog'liqlik usullari, munosabat tiplari, bilimlarni asrash va uzatish, hayot me'yorlari, voqelikni estetik idrok qilish xususiyati o'zgarmasdan qolmaydi, ular uzluksiz harakatda bo'ladi. Meros serqirra va ko'p qiyofalidir. Uning aniq namoyon bo'lishi tiplarning ko'pligi, tendensiyalar xilma-xilligi bilan farqlanadi. Har bir yangi avlodning vorislik mexanizmi o'tmishdoshlarning tajribasidan madaniyatning turli sohalarida farqlanadi: san'atdagi o'lcham fandagidan boshqacha; tabiiy fanlar gumanitar fanlardan farqli. Vorislik (meros) har qanday sohada insonning haqiqiy o'zlashtirishida namoyon bo'ladi, va ayni paytda mahalliy yoki dunyo miqiyosidagi jarayonlar shaklida ham ifodalanishi mumkin. Vorislikning mahalliy (cheklangan) shakli madaniyatning kasbiy (professional), milliy, etnik va boshqa ko'rinishlariga ega. Bu faoliyat madaniy bosqichlarda bir me'yorda, tekkis yo'nalish shakllarida bo'lmay, uning bir bosqichdan ikkinchi bosqichga sakrab o'tishi notekis bo'ronlar xususiyatiga ega. Insoniyatning ma'naviy yutuqlarini meros qilib qoldirishda vorislik keng miqyosli (umumiy) shaklda jarayonlar mufasal yo'nalishda amalga oshadi. Masalan, Qadimgi Misr zakovati «Injil», «1001 kecha ertaklari» kabi madaniyat yodgorliklariga ijobiy ta'sir qildi. Yana, yer yuzidagi barcha xalqlarning zamonaviy bilim sohalariga zamin bo'lgan Bobil astronomiyasi, hind matematikasi, antik falsafa, rim huquqi haqida ham shunday gapirish mumkin.

Agar madaniyat va ma'naviyat sohaları tarkibida til, udumlar, an'analar va boshqalar bo'lsa, ma'lum xalqning madaniyat tarixi doirasida meros qoldirish jarayoni yaxshiroq kechadi. Boshqa sohalarda esa texnika, fan, san'at kabi sohalaridagi bir xalqqa tegishli meros boshqa xalqlarga ham tegishli mulkka aylanadi.

Keyingi avlodlarga meros qoldirish uchun madaniyatda belgilangan usul va mexanizm mavjud. Ulardan ba'zilar qadimdan amal qiladi, bu – namoyish qilish, og'zaki uzatish, folklor, san'at; boshqa usullar keyinroq paydo bo'ldi, bu – kino tasviri, ohonrabo yozuvi, kompyuter xotirasi. Barcha jamiyatlarda ham haqiqatdan ma'naviy merosning foydalanish imkoniyatlarini o'zgartirish sharoiti bir xilda emas. Ular ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy, g'oyaviy omillar bilan belgilanadi. Bu omillar merosning hajmi, tanlash xususiyati, intensivligiga bog'liq. Bizga ma'lumki sovet jamiyatida kommunistik g'oya hukmronligi davrida xalqlar, xususan O'zbekistonda ham o'zining haqiqiy tarixiy, milliy va ma'naviy merosidan mahrum etilgan edi. Umuman, madaniy merosdan mutlaqo mahrum bo'lgan yoki foydalanmagan jamiyat yoki xalqlar tarixda bo'lishi mumkin emas.

Madaniy merosning mexanizmi quyidagi xususiyatlarga ega

1. Ma'naviy merosning uzviyligi. Ajdodlar yaratgan ja'miki boylikka yangi avlod merosxo'r bo'ladi, tarixiy ahamiyatini yo'qotgan madaniyat o'rnida yana madaniyatlar vujudga keladi, avvalgilardan ko'p narsalar o'zlashtiriladi. O'tmish tajribasi bugun va kelajak uchun har doim asqotiqishi mumkin, shuningdek, bugun unitilgan narsalar butunlay yo'qolib ketmaydi. Masalan, V. Shekspir yuz yilcha unitilib, keyingi avlodlar uchun jahon adabiyoti va dramaturgiyasining klassigi sifatida tanildi.

2. O'tmishdan kelajakka o'tish jarayonida merosning o'zgarishi. Madaniy merosning o'tish davrida xususiyati o'zgarishi mumkin. Ya'ni, milliy g'oya mavjud nuqtai nazar va bilimlar talabiga mos keluvchi yangi talqindagi mazmun kasb etadi. Mana shunday ko'rinishda u kelajakka meros bo'lib o'tadi. Bizning kunimizgacha Suqrot va Demokrat asarlarining asl nusxasi saqlanib qolmagan, biroq har bir avlod ularning g'oyasini o'zi uchun yangitdan kashf qiladi va ularning falsafasini talqin qiluvchi minglab kitoblar yaratiladi.

3. O'tmishdan qolgan barcha narsalar butunlay o'zlashtirilmaydi, balki yangi davr va talabiga, ruhiga javob beruvchi, mohiyatan zarur narsalargina olinadi. Hozirda eskirgan va kerakmas deb hisoblangan narsalar, kelajakda balki yangi mohiyat va muhim ahamiyat kasb etar. Allaqaysi davrda qolib ketgan kiyinish usuli kutilmaganda odatga aylanishi mumkin. Yangi hayot qadim donishmandchiligidan g'oya oladi.

Har bir etnos, xalq o'zining mustaqil, betakror, behad noyob madaniyatiga ega. Xalqlar hayotining mintaqaviy, tarixiy o'ziga xosligi har bir xalq madaniyatining rivojlanishi uchun sharoit yaratib beradi, u yoki bu etnos hayotining saqlanib qolishi va barhayotligiga imkon tug'diradi. Shu tarzda millatlar olami- umumiy koinot shakllanadi, unda inson va uni tarixan o'rab turuvchi tabiat uyg'unlashib etnoslarning ijtimoiy ruhiyatiga ta'sir ko'rsatadi, milliy xususiyat shakllanadi va uning amaliy faoliyat yo'nalishini aniqlaydi.

Mana shu boshlang'ich madaniyat olamida inson turadi, bu yerda uning muhim o'rni maqsadi shakllanadi, uning didi, hayotiy orzusi paydo bo'ladi. Inson, madaniyatlarga merosxo'r sifatida milliy mulkini o'zlashtiradi. Namunaviy hulq qadriyatlarini asrashda va kelajakka qoldirishda, jamiyatda odamlar o'rtasidagi munosabatlarni tartibga soluvchi, aniq barqarorlik bo'lishi zarur. Madaniyatning mavjudligi va rivojlanish an'anasida, madaniyatlarni asrash usulida ham bu barqarorlik bor.

An'ana madaniyatda yangi odatlar bilan uyg'unlashib ketadi. Insonga nafaqat bilim, shuningdek, hayot faoliyatida an'anaviy ibratlar va yaxshi o'zlashtirilgan mahorat va ko'nikma ham zarur. Biroq, ijodkorlikning boshlanishi fikrlash jihatdan dastlabki eslab tasvirlashdan ko'ra sermahsullikni vujudga keltiradi. Madaniyatning rivojlanish jarayoni ijodkorlikning sub'ekti sanalgan shaxsning shakllanishi jarayoni bilan birga kechadigan hodisadir, ya'ni, insonni nafaqat jamiyatda mavjud bo'lgan madaniy me'yorlar, an'ana va ibratlar, balki madaniy jarayonlarning rivojlanib borishi ham qo'llaydi.

Yuqorida ta'kidlanganidek milliy ma'naviy meros muammosi mamlakatimizda jamiyat uchun o'ta muhimlik kasb etmoqda. Chorizm mustamlakachiligi davrida Turkiston xalqlarining madaniyatiga ular «qoloq» madaniyat deb past nazar bilan qarashgan. Keyin sovetlar davrida O'zbekiston xalqining madaniy merosiga bir yoqlama munosabat hukmronlik qildi. Tarixiy haqiqat, adabiyot va san'at asarlari «sinfiy kurash», «xalqchilik» kabi g'arib nazariya orqali baho berildi. Faqat kommunistik g'oyaga mos keluvchi narsalarga yutuq sifatida qaraldi, qolgan barchasiga hato deb yoki mutlaqo kishilar xotirasidan o'chirib tashlashga urinildi. I.A. Karimov «O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida» kitobida ta'kidlanganidek, «Uzoq davom etgan qattiq mafkuraning tazyiqiga qaramay, O'zbekiston xalqi avloddan-avlodga o'tib kelgan o'z tarixiy va madaniy qadriyatlarini hamda o'ziga xos an'analarni saqlab qolishga muvaffaq bo'ldi. «Mustaqilligimizning dastlabki kunlaridan oq, ajdodlarimiz tomonidan ko'p asrlar mobaynida yaratib kelingan g'oya ulkan bebaho ma'naviy va madaniy merosni tiklash davlat siyosati darajasiga ko'tarilgan nihoyatda muhim vazifa bo'lib qoldi»¹⁰.

Jamiyatimiz jadal tub o'zgarishlar holatini boshdan kechirmoqda. Bunday davrda har bir kishiga mustahkam tayanch zarur. Faqat milliy g'oya shunday tayanch bo'lishi mumkin. Faqat milliy g'oya islohatlar yo'lidan muvaffaqiyatli borish uchun millatni birlashtirishi va jipslashtirishi mumkin. O'zbekistonning kelajagi to'g'risida I.A. Karimov o'zining mulohazalarida birinchi darajali qilib milliy g'oyani shakllantirishni qo'yadi. Uning asosida xalqning haqiqiy tarixini qaytarish, milliy an'analarni tiklash, madaniy va ma'naviy merosni o'rganish yotadi. Xuddi shu g'oya – XXI asrda O'zbekistonning ozod fuqorolarining ma'naviyati shakllanishida katta ahamiyat kasb etib, ularning o'z Vatanini gullab- yashnashi uchun fidoiy bo'lishi, o'z xalqining buyuk o'tmishidan faxrlanuvchi millat farzandlari bo'lib shakllanishi uchun xizmat qiladi.

O'zbek xalqining madaniy merosi ming yillar davomida yaratilgan. Unda turli davrlarda O'zbekiston xududida e'tiqod qilingan zardo'shtiylik, buddizm, islom va boshqa dinlar yaratgan

¹⁰ I.A. Karimov, «O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida», T.1997 й., 137-бет.

ma'naviy-axloqiy qadriyatlar mujassamlashgan; Unda-butun dunyoga mashhur imom al-Buxoriy, at-Termiziy, Naqshbandiy, Yassaviy, Farobiy, Beruniy, Ibn Sino, Ulug'bek, A. Navoiy kabi ko'plab buyuk mutafakkirlarning bilimi va salohiyati gavdalangan, bu merosda Amir Temur va Boburlarning davlatchilik va siyosiy qurilish tajribalari; buyuk me'morchilik yodgorliklari, tasviriy san'at, muzika, amaliy san'at asarlari: xalq urf-odatlari va an'analari, milliy sport turlari uyg'unlashgan.

Mustaqillik yillarida xalqqa uning ma'naviy va madaniy boyliklarini qaytarish borasida ko'plab ishlar qilinmoqda. Dastlabki, eng muhim qadam «O'zbek tili haqidagi» qonunning qabul qilinishi bo'ldi. Bu bilan o'zbek tilidagi xalqning bebaho madaniy va milliy boyligi maqomi tiklandi. Buxoro va Xiva shaharlaridagi me'morchilik yodgorliklarini ta'mirlash borasida faol ishlar olib borilib, yodgorliklar shu davrda jahon ahamiyatidagi maqomga ega bo'ldi. Bu shaharlarning 2500 yilligi, Toshkentning 2000 yilligi kabi sanalar katta tantana bilan nishonlandi. Ijtimoiy-iqtisodiy muammolarga qaramasdan milliy madaniyatni asrovchi yangi muzeylar barpo etildi: Temuriylar davri tarixi muzeyi. Olimpiya shon-sharafi muzeyi va O'zbekiston tarixi muzeyi yangi mazmunda boyitildi. Maqomchilar muzeyi va boshqalar dunyoga mashhur bo'ldi.

Xalqqa o'z tarixi va xotirasi qaytarilmoqda. Milliy va jahon madaniyati rivojiga ulkan hissa qo'shgan vatandoshlarimizning xizmatlari haqida yubiley tantanalari o'tkazildi. O'tgan yillarda Navoiy, Bobur, Qodiriy, Behzod, A. Farg'oniy yubileylari nishonlandi. Alohida tantanalar bilan xalqaro miqiyosda Ulug'bekning 600- yilligi, Amir Temurning 660- yilligi, Imom Buxoriyning 1225 yilligi o'tkazildi. Jaloliddin Manguberdi tavalludining 800 yilligi va «Alpomish» eposining 1000 yilligi keng nishonlandi. Ayniqsa katog'on qurbonlarining begunoh xotirasi tiklanishi katta ahamiyatga ega bo'ldi. Ular orasida ko'plab madaniyat arboblarning nomlari bor: jadidchilik harakatining yo'l boshchilari, shoir va yozuvchilar-Munavvarqori Abdurashidxonov, A. Fitrat, Cho'lpon, Ramziy, Botu va boshqalar.

Milliy an'analarni tiklash bo'yicha ham ko'plab ishlar qilindi. Navro'z, hayit kabi qadimgi xalq va diniy bayramlar rasman hayotga qaytdi. Hayr muruvvat udumlarini davom ettirish va yosh avlodni barkamol o'stirish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Sog'lom avlod uchun jang'armasini tashkil qilib, dastlabki ordenini ham shunday atadi. Nogiron bolalar uchun «Mehribonlik» kabi sahovat festivali muntazam o'tkazib kelinmoqda. O'zbekistonda xalqaro kino, teatr va «Sharq taronalari» kabi musiqali festivallar o'tkazish yaxshi an'anaga aylanib qoldi. Xalq bahshichilik san'atiga e'tibor kuchayib Respublika konkursi o'tkazildi. Shuningdek milliy kurashimiz xalqaro maqomga ega bo'lib, birinchi jahon Chempionati o'tkazildi.

Yuqorida ta'kidlanganidek, madaniy qadriyatlardagi vorislik jarayoni nafaqat milliy madaniyatlar rivojidadagi vorislik bo'lmay, balki boshqa xalqlar madaniyatidagi yutuqlarni umumlashtirishdan ham iboratdir. Markaziy Osiyo mintaqasida yashovchi xalqlarning madaniyati qadim zamonlarda ham g'arb va Sharq mamlakatlari bilan yaqin madaniy aloqalar asosida rivojlangan. Madaniy hamkorlikning keng ko'lami, etnik va diniy mazmundagi cheklanmaganlik Vatanimiz madaniyatining asosiy xususiyatidir. Hozirgi davrda ham milliy madaniyatni tiklashga asosiy e'tiborni qaratgan holda O'zbekiston xalqi jahon madaniyati va sivilizatsiyasining zamonaviy yutuqlarini egallashga harakat qilib, jahon madaniyati rivojiga hissa qo'shmoqda. Bu borada jadal amaliy ishlar qilinmoqda: xalqaro konkurs va festivallar o'tkazildi, chet mamlakatlar madaniyat kunlari va san'at asarlari ko'rgazmasi namoyish qilindi, hind madaniyat markazi, fransuz madaniyat uyi singari doimiy faoliyat ko'rsatuvchi madaniyat markazlari ochildi; o'z o'rnida O'zbekiston madaniyatining o'ziga xos xususiyatlarini nazariy asoslash va uning jahon madaniyatidagi o'rnini munosib baholash ishtiyoqi ham kuchli. Buning dalili sifatida «Mirzo Ulug'bek va uning jahon sivilizatsiyasiga qo'shgan hissasi» (1994). «O'zbekistonning jahonda tutgan o'rnini va roli. Buxoro va jahon madaniyati» (1995), «O'rta Osiyo va jahon sivilizatsiyasi» (1998) kabi mavzularda o'tkazilgan xalqaro konferensiya va seminarlarni ko'rsatish mumkin.

O'zbekiston o'zining boy madaniy an'analari va jahon madaniyati jarayonlaridagi faol ishtiroki tufayli uning xalqaro miqiyosidagi mavqei tobora oshmoqda. Buning yaqqol misoli 1997 yilda YuNESKO ijroiya kengashi a'ziligiga O'zbekistonning saylanishi va 1998 y. 6 noyabrda Toshkentda YuNESKO ijroya kengashining 155 sessiyasini o'tkazilishidir. Unda O'zbekistonning taklifi bilan «Jahon madaniyat va YuNESKO ning a'zo davlatlaridagi faoliyati» degan hujjat qabul qilindi. Jahon madaniyatining ajlalmas qismi hisoblangan milliy madaniy merosni asrash va o'rganish rejasi bo'yicha O'zbekiston YuNESKO bilan o'zaro munosabatlarini yanada kengaytirishi va respublikada zamonaviy ta'lim tizimini takomillashtirishi mo'ljallangan.

Tayanch tushunchalar

Madaniy meros, meros mexanizmi, vorislilik, madaniy taraqqiyotda milliylik va umuminsoniylik.

Mavzu bo'yicha takrorlash uchun savollar

1. Madaniy meros nima?
2. Madaniyat taraqqiyotining asosiy qonunini izohlang;
3. Madaniyat, an'ana udumlarni to'la inkor etish nimalarga olib keladi?
4. Turli madaniyatlar muloqotining zarurligi va ahamiyati?
5. Madaniy vorislik mexanizmi qanday amal qildi?
6. Milliy bayram-an'analarning ahamiyati?
7. O'zbek xalqi yaratgan qaysi qadriyatlar umuminsoniy qiymatga ega?
8. Madaniy va ma'rifiy merosga nisbatan O'zbekistonda qanday siyosat amalga oshirilmoqda?
9. O'zbekistonning YuNESKO faoliyatidagi o'rni.
10. Yurtimizda ma'naviy merosni tiklashga qaratilgan qanday tadbirlar amalga oshirildi?

ADABIYOTLAR

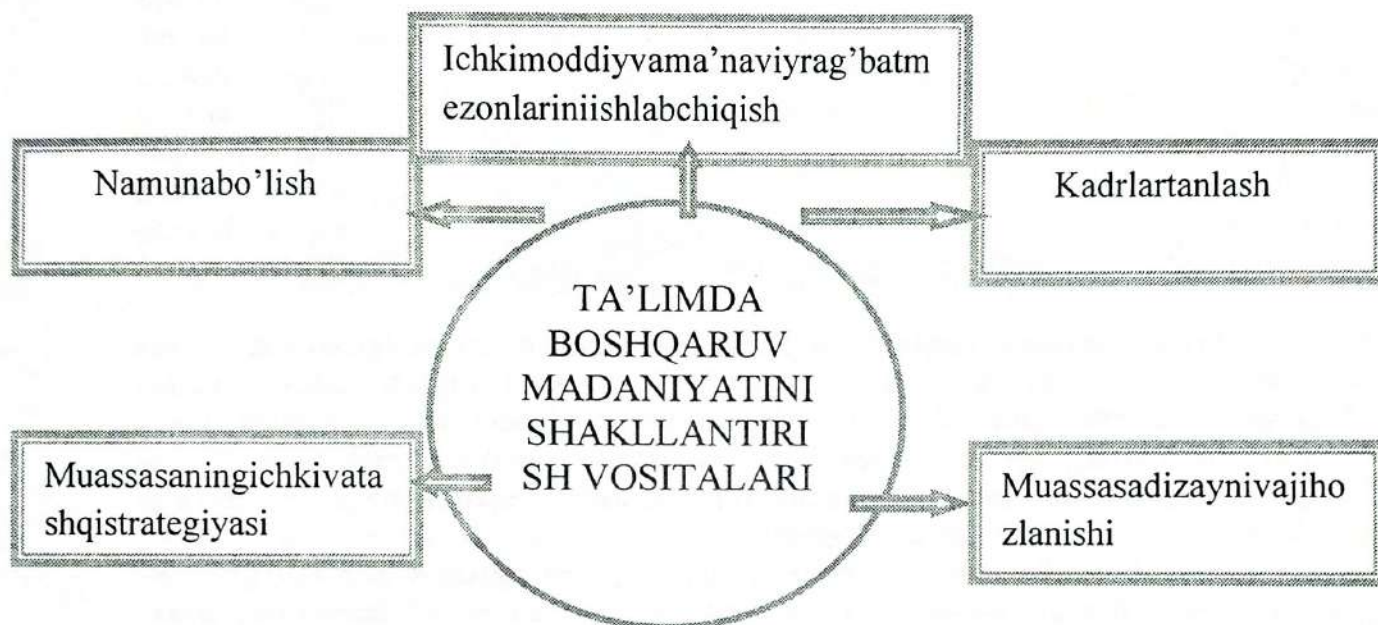
1. Karimov I.A. O'zbekistonning o'z taraqqiyot va yangilash yo'li. T.1992 y.
2. Karimov I.A. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida. T. 1997 y.
3. Karimov I.A. Istiqolol va ma'naviyat. T. 1994 y
4. Karimov I.A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. T. 1998 y.
5. Vremya i preemstvennost v razviti kultury. Saratov. 1991 g.
6. Globalnye problemy i obshchelovecheskiye sennosti. M.1999 g.
7. Ikonnikova S. Dialogi o kulture. L., 1989 g.
8. Kultura Uzbekistana: Traditsii i sovremennost. T. 1986 g.
9. Xayrullayev M. Madaniy meros va falsafiy fikr tarixi. T. 1985 y.

4.mavzu: TA'LIMDA BOSHQARUV MADANIYATINI SHAKLLANTIRISH VOSITALARI

“O'zbekiston Respublikasi Kadrlar tayyorlash milliy dasturi” va “Ta'lim to'g'risi” dagi qonun asosida ta'lim islohatlari, barkamol avlod tarbiyasi, ta'limda boshqaruv madaniyatini shakllantirish vositalarni va barcha qirralarini, mazmun, metod, shakl va vositalarni keng miqiyosda yoritib beradi.

Mustaqilligimizning ilk Kunlaridan boshlab ta'lim boshqaruv madaniyatini shakllantirishga alohida etibor berilib kelmoqda bunga Prezidentimizning quydagi fikrlari yaqqol misol bo'la oladi. "Madaniyat bu insonlarni bir-biriga yaqinlashtiruvchi, go'zallikka undovchi, ezgulikka davit etuvchi va hur fikrlikka chorlovchi fazilatlar majmuasidir".¹¹

Ta'limda boshqaruv asrlar davomida shakllanib kelgan jarayondir. Har qanday boshqaruv singari uning negizini tashkilot asoschilari yaratadi. Ta'lim muassasini boshqarish boshqa korxonalar, muassasalar faoliyatini yuritishdan tubdan farq qiladi. Ya'ni ta'limdagi madaniyat, uning muassasalarida faoliyat yuritayotgan pedagogic xodimlarning madaniyati doimo yuqori darajada bo'lishi lozim, zero ular kelajak avlod tarbiyachilaridir. Xo'sh, ta'lim muassasasining boshqaruv madaniyatini shakllantirishda qanday vositalarga tayaniladi?

Ichki moddiy va ma'naviy rag'bat mezonlarini ishlab chiqish. Bunda, har bir pedagogik shaxsiy tajribasida muassasadagi xodimlarning mavqei qay yo'sinda o'zgarishidan, kimlar rag'batlantirilishi va nimalar jazoga sabab bo'lishi haqida tassavurga ega bo'ladi. Ta'lim muassasasi rahbari odatda, xodimlarga ustvor deb biladigan ma'lumotlarni osongina yetkazadilar, bunda xodimning qanday xulq-atvori rag'batlantirilishi va qanday xulq-atvori jazolanishi malum qilinadi.

Namunabo'lish. Ko'p holatlarda xodimlar muassasa rahbariyatiga taqlid qiladi. Agar rahbar sodda, kamtar xushmuomala bo'lsa, u tayinlangach, muassasadagi muhitham anashu tomonga o'zgaradi. Mabodo rahbarda kibr bo'lsa, xodimlarning tajribasi, mutaxassis sifatidagi salohiyatiga qarab emas, tashqi ko'rinishi, ishtimoiy holatiga qarab munosabatda bo'lsa, bashing kiyinishini hush ko'rsa, xodimlarga qo'pol muomlalada bo'lsa muhit salbiy tomonga o'zgarishi mumkin. SHuning uchun ham rahbar doimo har taraflama o'z xodimlariga namuna bo'lmog'i lozim.

Muassasaning ichki va tashqi strategiyasi. Ta'lim muassasasining rivoji, obrosini ta'minlash maqsadida uning ichki va tashqi faoliyat strategiyasi ishlab chiqiladi. Boshqaruv madaniyatining usullari va tashkilot amal qiladigan siyosatni shakllantirishning rivoji uchun

¹¹I.A. Karimov Istiqlovlamana'viyat T. O'zbekiston, 1995-yil.

yetarli emas. Bunga binoning ko'rinishi, muassasa atrofining obodligi xodimlar kiyinishi, muomalasi, ishhajmi va boshqalar ham o'z ta'sirini o'tkazadi. Demak undagi moddiy muhit madaniyat taomoyillarini namoyish etishga xizmat qiladi. Aniq maqsad, aniq reja aniq boshqaruv uslubiga ega rahbarhar qanday tashqi ko'rinishlarda ham boshqaruv madaniyatini mujassam qilishga intiladi.

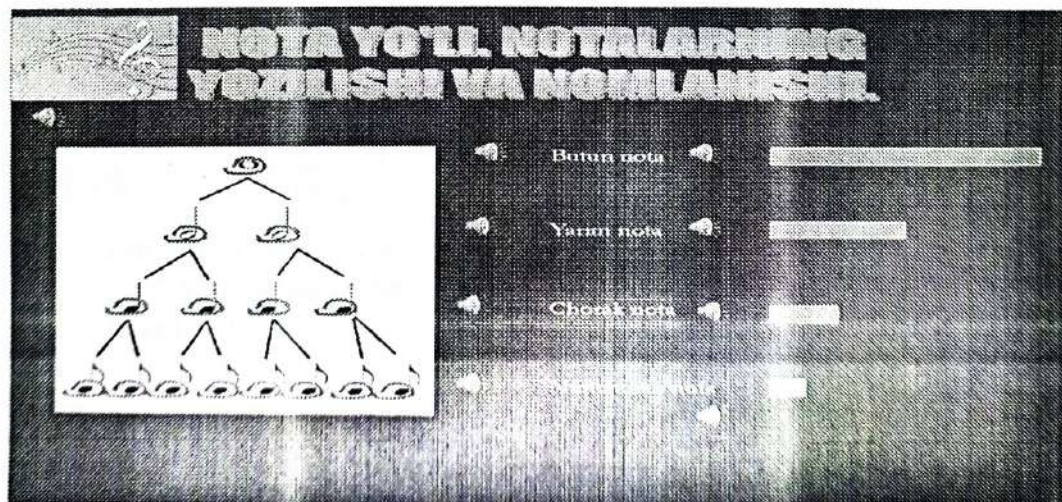
Kadrlar tanlash. SHakllangan boshqaruv madaniyatini barqaror darajada ushlab turishda quyidagi uch omilning muayan o'rni bor :xodimlarni to'g'ritanlash va joy-joyiga qo'yish, boshqaruvdagi rahbarlarning faoliyati, o'zini tutishiishga va xodimlarga munosabati, xodimlarning tashkiliy tuzilmaga moslashuvi .

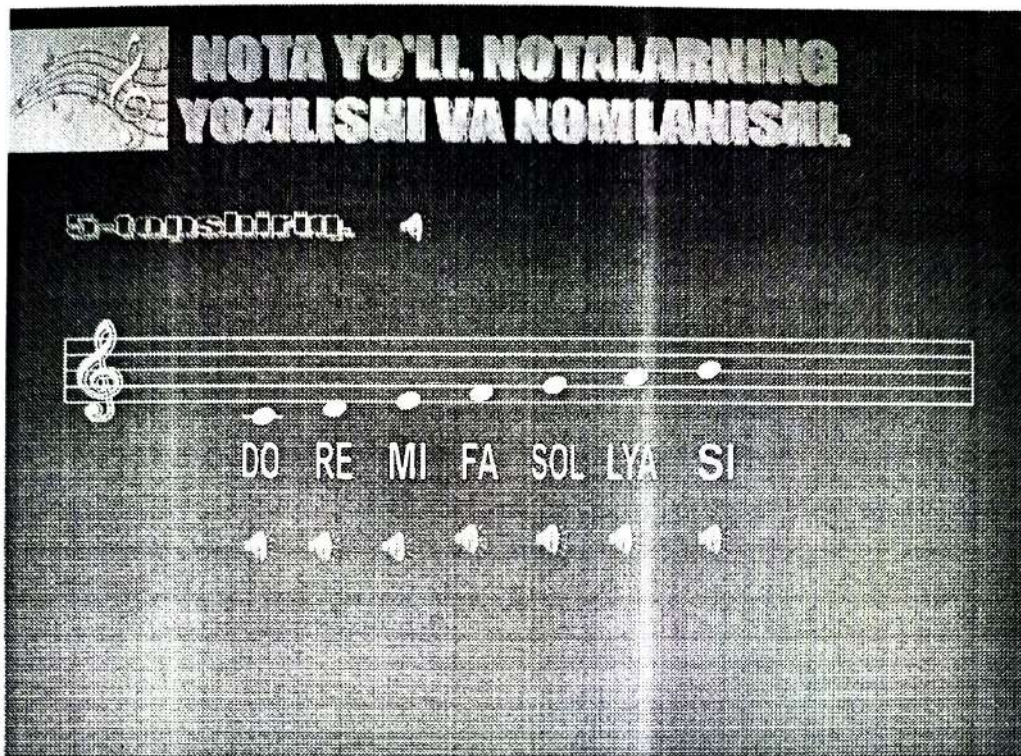
Xodimlarni to'g'ri tanlashva joy-joyiga qo'yishdan maqsad –lavozimlarga tegishli bilim, ko'nikma va qobiliyatga ega bo'lgan, xizmat vazifalarini muvoffaqiyatli bajara oladigan, o'zfanining bilimdonibo'lgan o'qituvchi va xodimlarni qabul qilishdir. Biroq ba'zan bir o'ringa bitta emas, bir nechta odamlar talabgor bo'lishi mumkin. Nomzodlardan qays ibirini tanlash to'g'risida qaror qabul qilishda ulardan qaysi biri ta'lim muassasasi madaniyati va qadriyatlariga ko'proq, mos kelishi e'tiborga olinadi. Tanlov jarayonida nomzodlar muassasa to'g'risida to'la ma'lumotga ega bo'lishlari lozim. Xizmat va zifalarini muvoffaqiyatli bajarish uchun pedagog xodimlar texnik, konseptual va ruhiy ko'nikmalarga ega bo'lishi talab etiladi. Texnik ko'nikmalar, ya'ni ish jarayonida zarur bo'ladigan texnik vositalardan foydalana oladigan pedagog xodim, albatta o'quvchilarga zamon talablari asosida bilim bera oladi. Konseptual ko'nikma,

ya'nimuassatarkibiyqismlariningo'zarobog'liqligivaularfaoliyatisifatini ko'rabilganxodim esa ta'lim muassasasi faoliyatining har qanday ko'rinishida o'zini erkin his qiladi. Ruhiy ko'nikma esa pedagogic xodimlarning imkoniyatlarini ishga slogan holda uni muayyan maqsadlarga safarbar qilish demakdir. Madaniy moslashuv va uning asosiy bosqichlariga qanday o'tilishiishga yangi qabul qilingan xodimlarning ta'limmuassasasi madaniyatiga qay darajada ko'nikishlari va qadiryatlarini qabul qilishlariga bog'liq.

Muassasa dizayni va jihozlanishi. Ta'lim standartlariga va zamonaviy talablarga javob beradigan har qanday ta'lim muassasasi, albatta sifatli ta'lim jarayoni shakllanishining asosiy garovidir. Bugungi kunda respublikamizda davlat umummilliy dasturi asosida amalga oshirilayotgan ishlar natijasi o'laroq maktablar jahon standartlariga mos ravishda jihozlanmoqda. Maktablarda fan kabinetlari, sport zallari to'liq jihozlanib, o'quvchilar ixtiyoriga topshirilmoqda. Demak bu o'z navbatida o'quv-tarbiyaishlarini takomillashtirish imkonini beradi.

Ta'lim muassasasida boshqaruv madaniyati shakllantirilar ekan rahbar madaniyat to'g'risida aniq tassavurga ega bo'lishi kerak. Uning asosiy vazifasi boshqaruv madaniyatining muassasa maqsadiga erishishdagi o'rni va ahamiyatini aniq tushinish, uning tegishli darajada bo'lishini ta'minlashdan iborat .

5.mavzu: MUSIQA VA MA'NAVIYAT

Musiqa san'ati insonning hayotini badiiy boyliklar bilan go'zallatadi. Uning atrofidagi kishilarga turli mehnat jamoalaridagi ishlari va dam ijodiy ta'sir etadigan muhit yaratadi. Musiqa inson ijodiga san'atkorlikga undaydi. Har bir kishini san'atga davat etmay shaxsni har tamonlama kamol topish vazifasini bajarishi mumkin emas. Buyuk bastakor Serovning so'zlari bilan aytganda „Musiqa qalbning bilvosita tilidir. U atrofimizdagi voqealarni, hamma boyligini yoritadi. Insonning qalbini goh g'amgin va goh behat quvonch va shodlik tuyg'usi bilan to'ldiradi. Musiqa yunoncha so'z bo'lib “Voqiylikni badiiy tovushli obrazlarda aks ettiruvchi va kishi psixologiyasiga ta'sir etuvchi sanoat turi. U umumlashgan tarzda his tuyg'ular bilan bog'liq g'oyalarni ifodalaydigan” san'atdir.

O'zbek xalqining o'z ildizlari qadim- qadim zamonlarga borib taqaladi. Xalqimizning musiqasida esa ihlosmandligi kuy, ashula va raqs shaydosi ekanligi hammaga ma'lum va ayniqsa eng qadimgilardan sanalmish yirik “Shashmaqom” uslubi jahonda eng yetakchilarining yulduzi hisoblanishi YUNESKO tomonidan tasdiqlangan.

Arxeologik materiallar binolarning devorlariga ishlangan rasmlar va devoriy rasmlarni o'rta asr minatyuralarida aks ettirilgan musiqachi, raqqoslar, qiziqchilar xalq ijodining an'anaviy janrlarini ko'rsatadi.

Musiqa san'atning bir turi sifatida eng qadimgi tarixga ega. Bu san'at turi barcha davr daholari e'tiborini o'ziga jalb qilib keldi. Qadimgi davr Arastu: «Musiqa ko'ngilga axloqan muayyan ta'sir ko'rsatuvchi quvvatga ega. Musiqa shunday hislatga ega ekan, u yoshlarni tarbiyalash vositalari qatoriga qo'shilmog'i lozim», — deb, ta'kidlaydi. Darhaqiqat, insonni estetik tarbiyalashda, uning estetik didini o'stirishda musiqa tengsiz ahamiyat kasb etadi.

Musiqa san'ati Sharqning buyuk allomalari Beruniy, Forobiy, Ibn Sinolarni ham qiziqtirib kelgan. Bu haqda ular maxsus asarlar ham bitganlar. Masalan, Ibn Sinoning «Al-muddohil ila san'atal musiqiy» asari fikrimizning dalilidir. U mazkur asarda shunday yozadi: «Musiqa hayotbaxsh, oliyjanob, axloqiy xususiyatlarni rivojlantiradi, u insonga xizmat qiladi. Uning ruhiy va axloqiy qiyofasini shakllantiradi». Olimning musiqaning tarbiyaviy ahamiyati haqidagi qarashlari Arastu fikrlari bilan hamohangdir. Bundan tashqari, Ibn Sino o'zining tibbiyotga old

«Kitoban-Najot», «Kitob ash-Shifo», «Donishnoma» kabi asarlarida ham musiqa nazariyasi va amaliyoti xususida nodir fiqlarni bayon etib qoldirgan.

O'rta Osiyo olimlari Forobiy, Ibn Sino, Najmiddin Kavkabiy, Darveshali Changiy kabi allomalarning musiqa haqidagi kitoblari dunyoning turli tillariga tarjima qilingan va musiqa ilmi rivoji uchun hozir ham xizmat qilib kelmoqda. Shuni ham aytish lozimki, Sharq mutafakkirlari musiqa, ashula va maqomlarning yaratilish tarixi, shuningdek, quylarni tinglash va ijro etishda vaqt va maqonning roli xususida ham ibratli fikrlarni bayon etadilar.

Masalan, Mirzo Ulug'bek «Bulujiy», «Shodiyona», «Axloqiy», «Tabriziy», «Usuli ravon» va «Usuli otlig'» kuylarini, Alisher Navoiy «Isfaxoniy» kuyini ijod qiladilar. Jomiy va Binoiyar musiqaga oid asarlar yozadilar. Musiqa san'ati ahllarining ijodiy faoliyati bilan IX—XII asrlarda vujudga kelgan duvozda (12) maqom kuyi bu davrda yangi taraqqiyot pog'onasiga ko'tariladi, takomillashadi va yangi kuylar bilan boyiydi. Prezidentimiz ta'kidlaganidek, *“Buyuk shaxslarni millat qayg'usi, xalq dardi yaratadi”¹²I.Karimov.*

Demak, musiqa san'ati ham san'atning boshqa turlari va she'riyat bilan uzviy aloqada rivojlandi, mohir san'atkor mashshoqlar, bastakor va hofizlar yetishib chiqdi. Nodir va bebaho musiqiy asarlar yaratildi.

Sharq va G'arb tillaridagi ko'pgina manbalarda Forobiyning musiqa nazariyasiga bag'ishlangan qomusiy xarakterdagi «Kitob al - musiqiy al- kabir» («Buyuk musiqa kitobi») yaratganligi va bu kitob so'nggi davrlargacha O'rta va Yaqin Sharqda musiqa nazariyasi va san'atning rivojlanishida muhim qo'llanma bo'lib xizmat qilganligi aytiladi. Shunday qilib, musiqa deb atalmish ilohiy bu mo'jizada shunday bir sehr mujassamki, uni tushunish ta'sirini sezish uchun hech qanday tarjimonning keragi yo'q. Tadqiqotchi san'atshunos olim Said Bolta – Zoda Saidiy tomonidan Markaziy Osiyo [O'zbekiston, Tojikiston, qisman Turkmaniston, Qirg'iziston, Qozog'iston] xalqlarining serqirrali urma cholg'ular morfologiyasini yoritilishi ham san'atshunoslik ilmida birinchi marotaba amalga oshirilganligi va o'zbekistonlik olimning ko'p yillik ilmiy izlanishlari hosilasida u tomonidan bajarilganligi hammani quvontiradi. Bunda;

“O'rta asr tarixchilari qalamiga mansub asarlarda keltirilgan ma'lumotlarga qaraganda, Sosoniylar davrida Xisrav II Parviz saroyida "Samoi-Navro'z", "Sozi-Navro'z", "Musiqai-Navro'z", "Nozi-Navro'z", "Navro'zi-Xoro" bazmlari o'tkazilib, bu o'zbek va tojik xalqlarining eng sevimli musiqiy-madaniy an'alaridan biri sifatida e'tiborli bo'lgan. Navro'z marosimiy ijro uslublari ham bir-biri bilan chambarchas bog'lanib ketgan bo'lib, qozoqlarda “Nauro'z”, qirg'izlarda “Nooruz” deb nomlangan. Ushbu an'ananing nota tizimidagi professional majmuasi haligacha zamonaviy nota tizimiga tushirilib Tojikiston milliy konservatoriyasining katta xor jamoasi tomonidan 9 ovozli intonasiyalarda ijro etilib kelinmoqda. Shuningdek, cholg'u qismi ham xalq cholg'ularida ijro etilishi va kasbiy yo'nalishlardan o'rin olganligini “- qayt etadi.

Yurtboshimiz I.A.Karimov qaroriga muvofiq madaniyat va san'at sohasiga katta yo'l ochib berildi. San'at sohasi chegara bilmaydi va tarjima qilinmaydi. Dunyo xalqlari asarlarini milliy asarlarimiz qatori tinglab borsak foydadan holi bo'lmaydi. “kelajak yoshlarning qo'lida”. Shu bois ham yurtboshimiz biz yoshlarga katta-katta imkoniyatlar ochib bermoqda. Biz yoshlarga o'z imkoniyatlarimizni, qobilyatlarimizni ko'rsatish va yuzaga chiqarish maqsadida birqancha ko'rik tanlovlarni chiqarib qo'yibdi. Masalan “Yangi avlod”, “Kelajak ovozi”, “Nihol”, “Umid nihollari” kabi ko'rik tanlovlar shular jumlasidandir. Biz yoshlarni unib-o'sishimiz uchun yurtboshimiz I.A.Karimov tomonidan 2012-yilni “ Umid Nihollari” Navoiy Viloyatimizda bo'lib o'tganligi, bu bizning orzu va faxrimizdan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1.S.Saidiy “Markaziy Osiyo madaniyatida urma cholg'ular (o'zbek va tojik musiqa an'analari misolida)”. “musiqa” nashriyoti.Toshkent.2008.

2.Karomatov F.M.Nurjanov M.X.Muzikal'noe isskustvo Pamira.-kniga /p/,M.,1986.g.1-2

¹² Karimov I “Yangicha fikrlash va ishlash – davr talabi”. 5-jild. T. “O'zbekiston” 1997. 181-182-betlar.

3. Mironov N.N. muzika tadjikov.-Stalinabat, 1932.g.

4. Vamberi A. Puteshestviye v Srednuyu Aziyu.- M.: Goslitizdat, 1865.

6.mavzu: MUSIQA VA MILLIY MA'NAVIYAT

Kamolot sari dadil odimlayotgan millatimiz kelajagi bo'lmish yosh avlodni umumbashariy qadriyatlarga hurmat, milliy istiqlol va Vatanimizga sadoqat ruhida tarbiyalash, shuningdek musiqiy estetik didini shakllantirish va tafakkur ufqlari qobig'ini kengaytirishdan iborat.

Kollejlarda musiqa ta'lim yo'nalishi o'quvchilarining mustaqil fikrlash va ijodiy mushohada yuritish malakalarini shakllantirish bugungi "Musiqqa o'qish uslubiyoti" fanining muhim muammolaridan biridir. Zero, mustaqil respublikamizning xalqaro doiradagi nufuzini oshirishda, mamlakatimizning siyosiy, iqtisodiy va eng muhim ma'naviy taraqqiyotida mustaqil mushohada yurita oladigan, iqtidorli yoshlarimiz katta rol o'ynashi hammaga ma'lum.

Musiqa ta'lim yo'nalishida tahsil olayotgan o'quvchilarni mustaqil va ijodiy fikrlashga o'rgatish, bu jarayonni bosqichma-bosqich amalga oshirish yo'llari va usullarini ishlab chiqish musiqa darslari sifatini oshiradi. Prezidentimiz I.A.Karimov ta'kidlaganidek: "Ta'limning yangi modeli jamiyatda mustaqil fikrlovchi, erkin shaxsni shakllantirishga olib keladi. O'zining qadr qimmatini anglaydigan, irodasi baquvvat, iymoni butun, hayotda aniq maqsadga ega bo'lgan insonlarni tarbiyalash imkoniyatiga ega bo'lamiz. Ana shundan keyin ongli turmush kechirish jamiyat hayotining bosh mezoniga aylanadi".¹³

Bu avvalo madaniyat va san'at sohasidagi rahbar tayyorlashda qo'l keladi. Bundan tashqari mustaqil va ijodiy fikrlay oladigan shaxs talab darajasida musiqa o'qituvchisi bo'lish bilan birga, musiqa san'ati ravnaqiga o'z ulushini qo'sha oladigan ijodkor bo'lib etishishini nazarda tutish lozim.

O'zbek xalqi jahon tarixiy taraqqiyotiga o'zining qadimiy ilm -fani, adabiyoti, san'ati va madaniyati bilan ulkan hissa qo'shgan buyuk millatdir.

¹³ I.A.Karimov "Barkamol avlod arzusi" Toshkent O'zbekiston milliy ensiklopediyasi 2000 yil 107 bet.

Madaniyat va ma'rifat bilan bevosita bog'liq bo'lgan muammolarni hal etmasdan, mustaqillik haqidagi g'oyalar va tushunchalarni xalqning ongiga chuqur singib, e'tiqodiga aylanib ketishga erishmasdan turib, mustaqillikni mustahkamlab va barqaror etib bo'lmaydi.

Milliy tiklanish juda keng, chuqur, murakkab tarixiy jarayon bo'lib, u millatimiz hayotining hamma sohalarini – iqtisodiyotini, siyosatini, ma'naviyatini, ilm fan, til, tarix, urf - odatlar, hunarmandchilik, me'morchilik, inson kamoloti bilan bevosita daxldor barcha masalalarni ham qamrab oladi.

Milliy ma'naviyatda musiqa ham muhim o'rin tutadi. Milliy musiqa san'atning eng qadimiy va, shu bilan birga, xalq ommasiga keng tarqalgan, uning turmushiga chuqur singib ketgan sohalaridan biridir. Musiqa ham real voqelikni aks ettiradi. Musiqaning milliy ma'naviyatimizga ta'sir kuchi shu qadar kattaki, uning yordamida bemorlarni davolash mumkinligini fan allaqachon isbot qilgan.

Abu Ali Ibn Sino musiqaning ta'sir kuchiga katta ahamiyat berib, ayrim ruhiy kasalliklarni musiqa kuylari vositasi bilan davolash mumkin degan fikrni ilgari surgan edi.

Buyuk faylasuf Abu Nasr Farobiy "Katta musiqa" kitobida, musiqa nazariyasi ohanglarining turlari, kelib chiqish sabablari, kishiga ma'naviy, ruhiy ta'siri haqidagi qimmatli fikrlarini aytgan.

Farobiy musiqa ilmida faqat nazariyotchi bo'lib qolmay, amaliyotchi ham bo'lgan. Uning o'zi taniqli musiqachi, ajoyib sozanda va bastakor, yangi musiqa asbobi ixtirochisi sifatida ham shuhrat qozongan. Musiqaning ajoyib sehrli kuchi, mo'jizakor ta'siri haqida fikr yuritib, Farobiy "Ilmlarning kelib chiqishi to'grisida" asarida shunday deydi: "Bu ilm shu ma'noda foydaliki, u o'z muvozanatini yo'qotgan odamni tartibga keltiradi, makammalikka yetmagan xalqni mukammal qiladi va muvozanatini saqlab turadi".

Xususan, milliy madaniyatda musiqa yuksak tuyg'ular, zavq - shavqli g'oyalar olaminini ochib beradi. Odamlarni ma'naviy jihatdan boy, sof va barkamol qiladi.

Bola hali qo'lga qalam ushlashni, o'qib yozishni bilmagan vaqtdayoq musiqani his qila oladi. Ko'pincha shu dastlabki taassurotlar musiqaga bo'lgan munosabatlarning shakllanishiga ta'sir qiladi. Shuning uchun umumiy ta'lim maktablarini isloh qilishning asosiy yo'nalishlarida musiqa ta'limiga ham e'tibor berilgan. Musiqa, avvalo, bolalarning his- tuyg'ularini mayinlashtiradi. Musiqa asarlarini his etish ularda ko'pgina insoniy fazilatlarni uygeotadi. Albatta, insoniy fazilatlarni kamol toptirishda adabiyot, tarix, sport va boshqa sohalar katta o'rin tutadi. Binobarin, nazm va musiqa doimo yonma - yon yashaydi. Tabiat taassurotlari ostida tug'iladi, qolaversa, bog'cha va maktabda shakllanib boradi. Musiqa faqatgina nafosat jihatdan emas, balki keng ma'noda ma'naviy- ahloqiy jihatdan ham tarbiyalaydi. Avlodlardan avlodga o'tib kelayotgan, ne-ne zamonlar zayliga bardosh berib, xalqning orzu- armonlari, o'y - intilishlarini mujassam etgan kuy - qo'shiqlarimiz, maqomlarimiz barcha turdagi maktablar, pedagogika institutlari dasturlaridan kengroq joy olsa yaxshi bo'lar edi. Zamonamizning zabardast yozuvchisi, jahonga mashhur adib Chingiz Aytmatov "Kunda" romanida yozadi: "Hayot, o'lim, muhabbat, shavq va ilhom hammasini musiqa aytadi, zotan biz musiqa vositasida eng oliy hurlikka erishamiz, bu hurlik uchun ongimiz yorishgan zamonlardan boshlab, butun tariximiz davomida kurashganmiz, lekin unga musiqadagina erishganmiz".

Xalqimiz yaratgan musiqa durdonalari, har sohada - tarbiyada, mehnatda, ijtimoiy munosabatda ma'lum darajada o'z foydasini beradi. Milliy musiqa atrofdagi hodisalarni, go'zallikni idrok etishga va qadrlashga o'rgatadi, nozik did va hur fikr bilan qurollantiradi, ma'naviy olamni kengaytiradi. Shu bois musiqani tilsiz falsafa deb bejiz aytishmagan.

Musiqa inson qalbini yumshatishi, unda iymonga dalolat etuvchi mehr - muhabbat va rahmdillik tuyg'ularini uyg'otishi mumkin. Shu bilan birga, maqomlar mazmunida buyuk davlat mafkurasiga muvofiq bo'lgan tasavvuf ta'limoti g'oyalarini badiiy ifoda

etish vazifasi ham qo'yilgan. Tabiiyki, ushbu murakkab ilmiy masalalarni tadqiq etish har tomonlama yetuk musiqashunos olimlar zimmasiga yuklatilgan.

Hayotimizda, qalbimiz to'rida milliy va umuminsoniy qadriyatlarga intilish bilan birga, Sharq falsafasi ham munosib o'rin topayapti. Bular yangi davrning, milliy mustaqilligimizning olijanob xususiyatlari, ma'naviyat sohasidagi samaralaridir.

Modomiki shunday ekan, demak musiqa kollejlarda olib borilayotgan Musiqa darslarini mohiyatan o'zgartirish, ularda asosiy urg'u o'zbek xalqi musiqa ijodiyotiga berilmoq maqsadga molikdir. Chunki xalqimizning milliy kuy-qo'shiqlari zamirida yoshlarni mardlikka, halollik va poklikka chorlovchi hamda ma'naviy qadriyatlarga hurmat hissini uyg'otuvchi olijanob tuyg'ular mujassam etilgandir. Albatta, bu kabi ijodiy va mas'uliyatli vazifalarni amalga oshirish uchun eng avvalo, xalq musiqa ijodini yaxshi bilimdoni bo'lgan malakali mutaxassislar bo'lmog'i lozim.

Musiqa madaniyati xalqlar orasidagi yaqinlikni, do'stlikni mustahkamlaydigan omildir. Ma'naviyati buyuk bo'lgan xalqning kelajagi ham buyukdir. Ma'naviyati boy bo'lgan xalqimizning mumtoz musiqa merosi beqiyos va boy ekanligiga o'tgan asrlar davomida guvoh bo'lindi. Mumtoz musiqa xalqimizning ustoz xonanda, sozanda va bastakorlari tomonidan yaratilgan ma'naviy ozuqadir. Ularning mukammalligi, serko'lamligi, saloxiyatliliigi esa buyuklik nishonasidir. Mumtoz musiqa har tomonlama yetuk va mukammal bo'lgan asarlarni o'z ichiga oladi. Insoniyat taraqqiyotida hamohang tarzda keng rivoj topgan mumtoz musiqa xalqimizning ma'naviy xazinasidan joy olgan merosi hisoblanadi. Ular har bir avlod tomonidan qunt bilan o'rganilgan va kelajak uchun munosib voris bo'lishga da'vat etuvchi ijodiyotning ulkan manbai bo'lib kelgan. Hozirgi vaqtda yaratilgan musiqa darsliklarida mumtozlik kasb etuvchi barcha musiqa ijodiyoti yo'nalishlari bo'yicha tushuncha olish imkoniyati mavjud. Xususan, musiqashunoslar D.Omonullayeva, H.Nurmatov, Quldosh Mamirov, Avaz Mansurov, Dildora Karimovalar tomonidan yaratilgan va O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi tomonidan nashrga tavsiya etilgan. 6-sinf uchun musiqa darsligi hozirgi jahon talablarida mos ravishda tuzilgan. Bu darslik 2001 yilda G'.G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti tomonidan chiqarilgan bo'lib, unda I-IV choraklarda mumtoz musiqa haqida keng tushuncha berilgan. Mumtoz musiqa, mumtoz kuylar, mumtoz ashula haqida 7- sinflar musiqa madaniyati darsliklarida Shashmaqom mumtoz musiqamiz asosi Fargona -Toshkent vohasining mumtoz musiqasi, Xorazm mumtoz musiqasi, Surxandaryo va Qashqadaryo mumtoz musiqasining madaniyatdagi o'rni kabi mavzular batafsil yoritib berilgan.

O'zbek xalqi o'tmishdan boy madaniy tarixga ega. Bu tarixiy rivojlanish, arxiologik qazilmalardan topilgan madaniy boyliklar butun jahon xalqlarining sivilizatsiyasiga ma'lum bir o'z hissasini qo'shgan.

O'zbeklar uzoq yillar davomidagi yuksalish jarayonida ibtidoiy jamoa, quldorlik, feodallik davrlarini hayot yo'llaridan kechirib boshqa xalqlar qatorida insoniyatga ko'zga ko'ringan ilm, fan va madaniyat xodimlarini yetishtirib berdilar. Shu bilan bir qatorda oz boy madaniyatini, san'atini uzoq yillar davomida saqlab va

rivojlantirib keldi. Har bir xalq musiqa asralari o'tmishidan o'zining mustaqil yo'nalishiga, kuyiga va ritmik 'usuli) uslublariga ega bo'lgan. Maqom turkumlarining o'zigina - bu xalq nayob durdonalari hisoblanadi. Shuning uchun bu xalq sa'atini yuksaltirishda o'zbek kompozitor-bastakorlari va ijrochilari o'z mahoratlarini ustalik bilan ishlatib, yosh avlodni barkamol qilib tarbiyalashda yuqori saviyada javobgarlikni his etishlari lozim.

Ma'naviyat va nafosat. *Ma'naviyat — insonni ruhan poklanish, qalban ulg'avishga chorlaydigan, odamning ichki dunyosi, irodasini baquvvat, iymon-e'tiqodini butun qiladigan, vijdonini uyg'otadigan beqiyos kuch, uning barcha qarashlarining mezonidir.* I.Karimov «Ma'naviyat - bu xalqning bebaxo xazinasini, taraqqiyotnishi manbaidir. Ma'naviyat insonning, xalqning jamiyat va davlatning kuch - kudratidir». Ma'naviyat arabcha «ma'nolar majmui».

Ma'naviyat kishilarning falsafiy, siyosiy, xuqukiy axlokiy va diniy tasavvurlari va tushunchalarining yig'indisidir.

Ma'naviyat - davlat siyosatidagi ustuvor ahamiyatini o'zining asarlarida ilmiy asoslab beradi. Ma'naviyatni tiklash, milliy tiklanish, madaniyatni, milliy o'zlikni anglash, milliy g'ururni shakllantirish va o'stirish, ayniksa, yoshlarni ma'naviy yetuki, istiqloq g'oyalari qanchalik darajada ular ongiga va kundalik xayotiga singib borishi haqida fikrlar bildiradi. Ilg'or millat va rivojlangan davlat bo'lishning zarur jihatlardan biri - boy va ilg'or ma'naviyatga ega bo'lishdir. Uning uchun qadimiy boy ma'naviyatimizni, madaniyatimizni tiklash, ularni chuqur o'rganish, targ'ib qilish va boyitish davlat siyosatining ustuvor vazifasi ekanini kayta-qayta ta'kidlamogda. O'z tariximiz, tilimiz, dinimiz va madaniyatimizni chuqur bilmasak bizda milliy g'urur va milliy o'zlik va milliy tafakkur shakllanmaydi. U siz esa mustaqillikni mustaxkamlash ishonchi, ilm ma'rifatga qiziqish sust bo'ladi. Demak, jamiyat taraqqiyotini xarakterga keltiruvchi kuch ma'naviyat va ma'rifatdir. Shuning uchun xam ma'naviyat masalasiga davlat siyosatining ustuvor masalasi va taraqqiyotning garovi sifatida qaralmoq lozim. Moddiy ne'matlar to'lib toshgani bilan ma'naviyat va ma'naviy komillik bo'lmasa unday jamiyat xech qachon to'la taraqqiyotga erisha olmaydi va yetuk bo'la *olmaydi*. va **Nafosatli-ma'naviy-ruhiy** hodisalar majmui bo'lib, ular ijtimoiy hayot zaminida vujudga keladigan nafosatli his, did, fikr, orzu, qarash, nazariya tizimini anglatadi. Nafosatli ong ijtimoiy hayot zaminida uning bilan mutanosib tarzda o'zgarib, rivojlanib, takomillashib boradi.

Nafosatli anglash jamiyat hayotida guruhiiy manfaatlar ifodasi tarzida ham namoyon bo'ladi. Lekin bu hol jamiyatning turli sohalarida turlicha, masalan, mafkura sohasida nafosatli qarashlar, orzu-umidga munosabatlarda o'ziga xos aks etadi. Ruhiiy-ma'naviy sohalarida esa guruhiiy manfaatlariga nisbatan ancha mustaqil tarzda namoyon bo'ladi. Bu hol har bir yakka odamning aniq his va did egasi sifatida namoyon bo'ladigan ijtimoiy va biologik xususiyatlari bilan bog'liqdir. Guruhiiy manfaatlar his-tuyg'u ham sezilib turadi, lekin asosan u mafkuraning qismlari estetik orzular, qarashlar, nazariyalar ta'siri kuchiga qarab belgilanadi. Nafosatli ong tarkibida nafosatli did bilan birga estetik orzu (ideal), ham mavjud bo'ladi. Nafosatli orzu tushunchasining ma'nosini yaxshiroq anglash uchun avvalo orzu tushunchasining chegaralari va asl mazmuni xususida so'zlash joizdir. Orzu-ongning tarkibiiy qismi. Ongning boshqa qismlari kabi orzu ham voqelikni in'ikos etish shaklidir. Orzu o'z xususiyatlariga ega bo'lib, ular shundan iboratki bu tushuncha faqat mavjud narsalarni in'ikos etish bilan cheklanib qolmay, balki yana nimalar bo'lishi kerak va bo'lishi mumkin ekanligini ham ifodalaydi. Orzu voqelik bag'rida yotgan imkoniyatlarning ma'naviy-ruhiy in'ikosi bo'lib, u voqelik taraqqiyotining moyilliklarini o'zida ifoda etadi. Orzuni voqelik imkoniyatlari tarzida in'ikosi etish u yoki orzuning haqiqiy soxta ekanligini bilishga yordam beradi. Ijtimoiy taraqqiyot o'zida aniq ifodalangan taraqqiyotparvar orzu haqiqiydir, aksincha taraqqiyotni to'xtatishga, buzishga qaratilgan orzu soxta va zararlidir.

84 San'at nazariyasi va ma'naviyat. San'at keng ma'noli tushunchadir. Zero, san'at inson mehnati, aql-idroki, shuuri bilan yaratilgan, vujudga kelgan, ijod qilingan narsalardir. San'at inson faoliyatining ijodkorlik turini anglatib, har bir san'at asarida shaxsning o'ziga xos iste'dodi namoyon bo'ladi. Va nihoyat, san'at insonning mahorati bilan chambarchas bog'liqdir. San'at, keng ma'noda, badiiy qadriyatlar, ularni yaratish (badiiy ijod qilish) va iste'mol (badiiy idrok etish) jarayonlarini ham qamrab oladi. san'at hozirgi davrga qadar insoniyat taraqqiyoti bilan bog'liq holda rivojlanib kelgan. O'zbekiston hududida, Ispaniya, Sahroi Kabir va boshqa bir qator qadimiy o'lkalarda uchraydigan qoyalarga o'yib tushirilgan hayvonlarning tasvirlari hozirgi davr nuqtai nazaridan ham nafosatli qiymatga ega. Bu yodgorliklar badiiy faoliyat kurtaklari endigina ko'rinib kelayotgan inson nafosatli faoliyatining natijalari edi.

San'at tarixiy taraqqiyot jarayonida hamisha ijtimoiy ehtiylarni qondirib kelgan. San'at ijtimoiy hayotning murakkab, rango-rang munosabatlari bilan aloqador bo'lib, u bir vaqtning o'zida ham mehnatning alohida turi, ham ijtimoiy ishlab chiqarishning maxsus sohasi, ham ijtimoiy ongning bir shakli, ham o'ziga xos bilim sohasi, ham ijodiy faoliyatning bir ko'rinishi

sifatida amal qiladi. San'at ijtimoiy hayotning mustaqil bir sohasi bo'lib, o'ziga xos qonuniyatlari vazifalariga ko'ra u alohida jamiyat birligini ifodalaydi. San'at jamiyatning barcha tomonlariga ta'sir o'tkazadi, ijtimoiy ongning barcha shakllari bilan aloqaga kirishadi, hayotning turli jabhalarida odamlar faoliyat olib borishlarini rag'batlantiradi.

San'at bilan ijtimoiy hayotni bog'lab turadigan juda ko'p vositachi halqalar mavjud. Har qanday badiiy hodisa-muayyan asar, uslubiy yo'nalish bo'lsin, ular vujudga kelishi va rivojlanishida diniy, ahloqiy amallarning ta'sir kuchi darajasi bilan belgilanadilar, baholanadilar, o'lchanadilar.

San'at taraqqiyotining nisbiy mustaqilligi shu bilan izohlanadiki, jamiyat badiiy ravnaqining darajasi hamma vaqt ham uning iqtisodiy taraqqiyoti darajasiga mos kelavermaydi. San'atning taraqqiyoti yoki tanazzuli, uning u yoki bu turi, ko'rinishining yorqin ifoda topishi aniq ijtimoiy munosabatlar tabiatiga, muayyan guruhiy kuchlar nisbatiga, mafkuraviy hayot xususiyatlariga, jamiyatda shaxs egallab turgan maqomiga, albatta, bog'liqdir. Masalan, qadimgi dunyo san'atining ravnaqi bir qator shart-sharoitlar va omillarning bir-biriga mos kelishi va o'ta qulay vaziyatning vujudga kelishi orqasida qaror topdi. San'atning jamiyat hayotida nisbiy mustaqil amal qilishi vorisiylik qonuniyatining namoyon bo'lishi bilan ham bog'liq. Vorisiylik faqat san'atga xos bulgan hodisa emas. U ijtimoiy ongning hamma shakllariga taalluqlidir. Vorisiylik jamiyat moddiy asosi bilan bog'liq bo'lgan siyosiy va huquqiy ong sohalarida ko'proq namoyon bo'ladi.

Ma'naviyat — insonni ruhan poklanish, qalban ulg'ayishga chorlaydigan, odamning ichki dunyosi, irodasini baquvvat, iymon-e'tiqodini butun qiladigan, vijdonini uyg'otadigan beqiyos kuch, uning barcha qarashlarining mezonidir. I.Karimov «Ma'naviyat - bu xalqning bebaxo xazinasi, taraqqiyotnash manbaidir. Ma'naviyat insonning, xalqning jamiyat va davlatning kuch - kudratidir». Ma'naviyat arabcha «ma'nolar majmui». Ma'naviyat kishilarning falsafiy, siyosiy, xuqukiy axlokiy va diniy tasavvurlari va tushunchalarining yig'indisidir.

Ma'naviyat - davlat siyosatidagi ustuvor axamiyatini o'zining asarlarida ilmiy asoslab beradi. Ma'naviyatni tiklash, milliy tiklanish, madaniyatni, milliy o'zlikni anglash, milliy g'ururni shakllantirish va o'stirish, ayniksa, yoshlarni ma'naviy yetuki, istiqloq g'oyalari qanchalik darajada ular ongiga va kundalik xayotiga singib borishi xaqida fikrlar bildiradi. Ilg'or millat va rivojlangan davlat bo'lishning zarur jixatlaridan biri - boy va ilg'or ma'naviyatga ega bo'lishdir. Uning uchun qadimiy boy ma'naviyatimizni, madaniyatimizni tiklash, ularni chuqur o'rganish, targ'ib qilish va boyitish davlat siyosatining ustuvor vazifasi ekanini kayta-qayta ta'kidlamogda. O'z tariximiz, tilimiz, dinimiz va madaniyatimizni chuqur bilmasak bizda milliy g'urur va milliy o'zlik va milliy tafakkur shakllanmaydi. U siz esa mustaqillikni mustaxkamlash ishonchi, ilm ma'rifatga qiziqish sust bo'ladi. Demak, jamiyat taraqqiyotini xarakatga keltiruvchi kuch ma'naviyat va ma'rifatdir. Shuning uchun xam ma'naviyat masalasiga davlat siyosatining ustuvor masalasi va taraqqiyotning garovi sifatida qaralmoq lozim. Moddiy ne'matlar to'lib toshgani bilan ma'naviyat va ma'naviy komillik bo'lmasa unday jamiyat xech qachon to'la taraqqiyotga erisha olmaydi va yetuk bo'la *olmaydi*

Nafosatshunoslik va ma'naviyat asoslari. Nafosatshunoslik yoxud estetika eng qadimgi fanlardan biri. Uning tarixi ikki yarim-uch ming yillik vaqtni o'z ichiga oladi. Biroq u o'zining hozirgi nomini XYIII asrda olgan. Ungacha bu fanning asosiy muammosi bo'lmish go'zallik va san'at haqidagi mulohazalar har xil san'at turlariga bag'ishlangan risolalarda, falsafa hamda ilohiyot borasidagi asarlarda o'z aksini topgan edi. «Estetika» atamasini birinchi bo'lib buyuk olmon faylasufi Aleksandr Baumgarten (1714—1762) ilmiy muomalaga kiritgan. Bunda u boshqa bir ulug' olmon faylasufi Laybnits (1646-1716) ta'limotidan kelib chiqqan holda munosabat bildirgan edi. Laybnits inson ma'naviy olamini uch sohaga - aql, ixtiyor, hissiyotga bo'ladi va ularning har birini alohida falsafiy jihatdan o'rganish lozimligini ta'kidlaydi. Baumgartengacha aqlni o'rganadigan fan— mantiq, ixtiyorni o'rganuvchi fan esa-axloqshunoslik (etika) ni falsafada ko'pdan buyon o'z o'rni bor edi. Biroq hissiyotni o'rganadigan fan falsafiy maqomdagi o'z nomiga ega emasdi. Baumgartenning bu boradagi hizmati shundaki, u «his qilish», «sezish», «his etiladigan» singari ma'nolarni anglatuvchi yunoncha aisthetikos—

«oyestetikos» soʻzidan «estetika» (olmoncha «yestetik»- «eshtetik») iborasini olib, ana shu boʻshliqni toʻldirdi.

Baumgarten nafosatshunoslikni hissiy idrok etish nazariyasi sifatida ilgari surdi. Lekin, koʻp oʻtmay, u goh «goʻzallik falsafasi», goh «sanʼat falsafasi» sifatida talqin etila boshlandi. Nafosatshunoslik fanining eng buyuk nazariyotchilaridan biri Hegel esa oʻz maʼruzalarining kirish qismida yozadi: «Estetika» degan nom muvaffaqiyatsiz chiqqani va yuzaki ekani sababli boshqa atama qoʻllashga urinishlar boʻldi. Soʻzning oʻz-oʻzicha bizni qiziqtirmasligini nazarda tutib, biz «estetika» nomini saqlab qolishga tayyormiz, buning ustiga, u odatiy nutqqa singishib ketgan. Shunga qaramay, bizning fanimiz mazmuniga javob beradigan ibora, bu—«sanʼat falsafasi» yoki yana ham aniqroq qilib aytganda—«badiiy ijod falsafasi». Nafosatshunoslikning maʼnaviyat asoslari bilan aloqasini biz tarbiya muammolarini hal qilishda koʻramiz. Chunki maʼnaviyat asoslari ham maʼlum maʼnoda nafosat tarbiyasi bilan shugʻullanadi. Lekin bu tarbiya alohida-alohida, mustaqil qismlarga boʻlingan holda, turli yosh va sohalar uchun mahsus belgilangan tarbiya tarzida, yaʼni muayyan, aniq chegaralarda olib boriladi. Masalan, maktabgacha tarbiya, oʻquvchilar tarbiyasi, sportchilar tarbiyasi v. h. maʼnaviyat asoslari ana shu soha va yoshlar boʻyicha olib borilayotgan nafosatli tarbiya muammolarini oʻrganadi. Nafosatshunoslik esa nafosat tarbiyasining umumiy qonun-qoidalarini ishlab chiqadi, yaʼni, inson tugʻilganidan boshlab to oʻlgunigacha bosib oʻtadigan bosqichlar uchun umumiy boʻlgan tarbiya falsafasi sifatida ish koʻradi

Islom mintaqa madaniyatida sanʼatning oʻrni va vazifasi. Barcha umumjahoniy dinlar, yuqorida aytganimizdek, sanʼat bilan aloqador. Shu sababli baʼzi bir aqidaparastlarning islom dini sanʼat bilan sigʻishmaydi, degan gaplari butunlay notoʻgʻri. Zero, Qurʼoni karimning oʻzi har jihatdan mutlaq ilohiy sanʼatdir. Undagi ohang, qofiyalar, uslub, qissalar hammasi moʻminlar qalbida Ollohning buyuk, qudratli va goʻzal zot ekaniga ishonch tuygʻusini, Uning goʻzalligidan hayratlanish hissini uygʻotadi. Chunonchi, «Yusuf» surasidagi Yusuf alayhissalom qissasi badiiy asar sifatida ham kishini tong qoldiradi. Suraning 3-oyatida Olloh shunday marhamat qiladi: «(Ey Muhammad) Biz Sizga ushbu Qurʼon surasini vahiy qilish bilan qissalarning eng goʻzalini soʻylab berurmiz». Taniqli islomshunos, Qurʼonga sovuq tadqiqotchi nigohi bilan emas, balki ulkan hayajon va ehtirom ila murojaat qilib, uni bosh harflar bilan yoziladigan «Kitob» deb atagan Mixail Borisovich Piotrovskiy Yusuf qissasi haqida soʻz yuritar ekan, uni bir umumiy ohangga ega, deyarli bir qofiyadagi yaxlit badiiy asar deb taʼriflaydi; uning boshqa Qurʼoniy hikoyatlardan farqli oʻlaroq, tinglovchilarga shakliy-badiiy jihatdan ham lazzat baxsh etishga moʻljallanganini taʼkidlaydi. Darhaqiqat, Qurʼoni Karimdagi Yusuf qissasi Ollohning oʻzi tomonidan soʻyilgan ilk islomiy diniy-badiiy asardir, islomiy sanʼatning ilk va goʻzal namunasi. Demak, sanʼatning, xususan, soʻz sanʼatining ibtidosi Ollohdandir.

Shu oʻrinda yana bir narsani alohida taʼkidlash joiz. Baʼzi ovroʻpalik sharqshunoslar va sanʼatshunoslar islomiy sanʼatga jiddiy eʼtibor qilmasdan, mensimasdan munosabatda boʻladilar. Buning asosiy sabablaridan birini, bizningcha, islomiy sanʼatning mohiyatini, oʻziga xos uslubiy sirlarini tushunib yetmaslikdan, ikkinchisini- ovroʻpalikdan va uchinchisini islomni nasroniylikka nisbatan quyi darajadagi din deb qarashdan izlamoq lozim. Ularning fikriga koʻra, goʻyoki islomiy diniy-badiiy asarlar chuqur falsafiy mohiyatdan yiroq, olam haqida bir butun, yaxlit tasavvur bera olmaydigan nisbatan mavhum sanʼat. J. Dyamel, X. Gibb, L. Massinon, A. Myuller, N. Xanikov singari ovroʻpalik olimlar ana shunday fikr bildiradilar

Islom mintaqa madaniyati davrida tasviriy sanʼat meʼyorlari. VIII asr boshlariga kelib islom dini Farbdan Ispaniyadan Sharqda Markaziy Osiyogacha (keyinroq shimolda Shimoliy Kavkaz va Volga boʻylaridan janubda shimoliy Hindistongacha) boʻlgan ulkan bir hududga yoyildi. Ushbu hududda yashagan xalqlarning XIV-XV asrlar mobaynida turli tillarda (asosan arabiy, forsiy va turkiy adabiy tillarda) yaratgan mushtarak madaniyatini **islom mintaqa**

madaniyati deb atash maqbul ko'rinadi¹⁴. Ammo yaxlit mintaqa madaniyati yaralishi uchun muayyan **ijtimoiy-siyosiy shart-sharoit** vujudga kelishi zarur edi. Chunonchi Umaviylar sulolasi hukmronligi davrida (661-750 yillar) ko'pincha siyosatda arab shovinizmi ustun kelib xalifalik hududidagi ajam (ya'ni arab bo'lmagan) xalqlarni turli shakllarda kamsitish va iqtisodiy bosim ostida saqlashga urinishlar bo'ldi. Ushbu tengsizlik holati VIII asr o'rtalarida (747-750 yillar orasida) yuz bergan Abu Muslim boshchiligidagi ajam xalqlari qo'zg'oloni va Abbosiylar sulolasining hokimiyatga kelishi bilan ilk bor o'zgara boshlagan bo'lsa, 813 yilda Xorun ar-Rashidning kichik o'g'li Ma'munning xalifalik taxtiga o'tirishi natijasida **mintaqaning uch buyuk xalqi - arab, fors va turkiy elatlar aro siyosiy qudratda o'ziga xos muvozanat holati vujudga keldi, ya'ni Islomning asl g'oyasi - musulmon ummatining tengligi amalda joriy bo'lishiga voqe' imkon tug'ildi**. Ayni shunday ijtimoiy-siyosiy vaziyatning bardavomligi muayyan davr ichida islom e'tiqodini qabul qilgan turli xalqlar vakillarining mushtarak intilishlari tufayli yaxlit mintaqa madaniyatining shakllanishiga sharoit yaratib berdi. Ushbu hodisaning dastlabki ko'rinishlaridan biri xalifa Ma'mun davrida Bag'dodda faoliyat ko'rsatgan "Bayt ul-hikma" ilmiy jamoasi edi. Hodisalarning aniq-tuyg'uli qiyofasini aks ettirishi yoki aks ettirmasligiga qarab tasvirli va tasvirli bo'lmagan ko'rinishlarga ham egadir. Tasviriy san'at va haykaltaroshlikda hayot manzaralari voqelikning his-tuyg'uli qiyofasini yaratish orqali namoyon bo'lsa, adabiyot va musiqada hayot manzaralari fikrlar va tuyg'ular oqimini umumlashtirish asosida aks ettiriladi. Masalan, adabiyot va musiqa moddiy jism (narsa) ning his-tuyg'uli qiyofasi idrokini hosil qilmaydi, balki voqelikni kechinmalar, his-tuyg'ular orqali aks ettirib, yuksak tasvir darajasiga erishadi. Adabiyot va musiqa «tili»ga boshqa san'at turlari qiyofalarini «ko'chirib» ifodalash mumkin. Tasviriy san'at esa rango-rang tuyg'uli-idrokli jismaniy olamni bevosita aks ettirishda faqat ifoda ramzidan foydalanadi. Rang, yorug'lik, nur-soya kabi tasviriy-ifodaviy vositalar orqali voqelikdagi sezgi va tuyg'ularni umumlashtirgan holda namoyon qiladi. Tasviriy san'at tizimiga musavvirlik, haykaltaroshlik, chiziqli rasm (grafika) mansub bo'lib, ularning vujudga kelishi insoniyat tarixining eng qadimgi davrlariga borib taqaladi. Qadimgi dunyo musavvirlari o'zlarining manfaat va ehtiyojlariga mos bo'lgan timsollar yaratganlar. Qoyalarda tasvirlangan jonivorlar voqelik hodisalari, hayot manzaralari o'rini bosardi. Dastlabki tasvirdayoq estetik zarralar mavjud bo'lsa ham, ular foydali-amaliy maqsadlarga bo'ysundirilgan tarzda ifodalagan edi. San'atning endigina yuzaga kelayotgan shakllarida sog'lom his-tuyg'ular, idrok yorqinligi va tiniqligi, kuzatish ziyrakligi namoyon bo'lardi. Bunda insonning o'z atrofidagi olamni qiyofali yaratishga bo'lgan kuchli intilishi boshlang'ich shakllarda namoyon bo'layotgan edi. Tasviriy san'at foydali-amaliy maqsadlar hukmronligidan tobora «forig'lanib» badiiy faoliyatning ixtisoslashtirilgan shakliga aylanib bordi, bu jarayon esa ko'p asrlarga cho'zilib ketdi.

Amaliy san'at va xattotlik. Amaliy san'atning eng muhim turlaridan biri-haykaltaroshlikdir. U jonli mavjudotlar, voqea-hodisalarni hajmli shakllarda aks ettiradi. Marmartosh, oddiy tosh, harsang tosh, yog'och, metall, gips va boshqalar haykaltaroshlikdagi moddiy ashyolar bo'lib xizmat qiladi. Qadimgi haykaltaroshlik asarlari narsalar rangi bilan mos bo'yoqlarda bo'yalardi. Keyinchalik haykaltaroshlik mustaqil san'at turi sifatida rangdan xalos bo'ldi. Rang ishlatilgan taqdirda ham u tasvirlanayotgan narsa rangidan tubdan farq qiladi. Haykaltaroshlikda hajm asosiy tasviriy-ifodali vosita, rang esa yordamchi vosita vazifasini bajaradi.

Haykaltaroshlikda asosan inson qisman jonivorlar aks ettiriladi. Unda inson hajmli, mayingiluvchan, qiyofa va fazoli shakllar vositasida tasvirlanadi. Haykal shunday tomoshali idrok

¹⁴ Тарихий маънодаги "Ислом минтақа маданияти" тушунчасини соф диний маданият тарзида талкин қилинадиган "ислом маданияти" иборасидан фарқ қилиш керак. Чунки ислом дини бор жойда ислом маданияти ҳам бор, бугунги кунда Малайзия, Индонезия каби юртларда ислом дини голиб ва ислом маданияти ҳам мавжуд, ammo тарихан ислом минтақа маданияти яхлит бир воқелик сифатида мавжуд бўлган даврда бу ўлкаларда ҳануз ислом кенг ёйилмаган эди.

etishga mo'ljallanganki, mushohada etayotgan tomoshabin uning hamma tomonini ko'ra oladi. Shu bois haykaltaroshlikda asosiy badiiy vositalar hajm, aks-soya (siluet), vazn-ohang, mayin-egiluvchanlik belgilari shunday joylashtiriladiki, uning barcha tomonlari ko'rinib turadi, aks-soya esa fazoda yaqqol gavdalanadi.

Haykaltaroshlik asarlari turg'un, o'zgarmas xususiyatga ega. Boshqa san'at turlaridan farqli o'laroq, unda nafaqat tasvir, balki osoyishtalikdagi hajmli narsa ham ifodalanadi. Haykaltarosh harakatsiz holatda harakat taassurotini ajrata oladi yoki uning bir lahzasi orqali haykalga harakat ifodasini baxsh etadi. Haykaltaroshlikda hayot faqat harakat orqali ifodalanadi. Unda harakatni ko'rsatish ancha qiyin. Inson hayoti barcha boyligini harakatda berish, harakatni esa inson qiyofasini bevosita yaratish tomon davom ettirish lozim. Haykaltaroshlikda harakatni ko'rsatish inson tavsifining g'oyat muhim tomonidir. Shu bois barcha arzigulik haykaltaroshlik asarlari-Amir Temur, Ulug'bek, Bobur, Navoiy va boshqa ulug' siymolar haykallari avvalo harakat bilan to'lib-toshgan tarzda ifodalangan. Haykaltarosh uchun harakatni tasvirlash asl maqsad emas, balki u fikr va tuyg'ularni qiyofali aks ettirishi, uning voqelikka nisbatan faol-ijodiy munosabatini namoyon qilishi uchun vosita xolos.

Haykaltaroshlikda dastgohli va kichik shakllar ham o'rin tutadi. Dastgohli haykaltaroshlik insonning ichki dunyosi mazmuniga qiziqish ortib borayotganligi bilan bog'liq. Kichik shakllar haykaltaroshligi esa asosan sanoat va xalq hunarmandlari tomonidan tayyorlanib, maishiy turmush jarayonlarini badiiylashtirishga xizmat qiladi.

Badiiy suratga olish (fotografiya) tasviriy san'atning eng yosh turidir. Suratga olish texnikasi bilan bog'liq holda, narsalarni ikki o'lchamli tekislikda suratga olishning texnik vositasi sifatida boshlanib, keyin san'at turiga o'sib chiqdi. Foto san'ati avval surat ko'rinishida rassomchilik va chiziqli rasm ta'siri ostida qaror topib, keyin fotografiyaning kino san'ati bilan birga rivojlandi. Suratga olish ko'p jihatdan kino san'atining ravnaq topishiga asos bo'ldi va shundan foto mahsus san'at turiga aylandi.

Suratga olishning asosiy xususiyati hujjatlilik bo'lib, u tasvir bilan tasvirlanayotgan narsaning aniq, haqiqiy va bevosita aynan aks etishidir. Agar musavvirlik va chiziqli rasmda hujjatlilik ulardagi san'atni nobud qilsa, u foto suratda asosiy zamin, bosh kuch, hayot tasvirining yagona shakli bo'lib xizmat qiladi. Suratga olish nafosat olamini ochadi, tuyg'ularimizga ta'sir o'tkazadi.

Mavzu tanlash, ikkilamchi tomonlardan voz kechish oddiy suratga tushirishdan badiiy suratga olishning farqini belgilaydi. Badiiy suratga olish uchun tasvir ob'ektini to'g'ri tanlash alohida ahamiyatga ega. Ob'ektning o'zi juda muhim bo'lishi va tomoshabinda chuqur o'y-xayollar uyg'otishi kerak.

Badiiy suratga olish qisqa davrda o'zining qiyofa «tili» va mazmunini ochish usulini ishlab chiqdi. Tasvir ob'ektini tanlash, fototexnikani tayyorlash, tasvirlashda hujjatlilikka e'tibor berish, yirik va kichik ko'zlangan (rakurs) suratlarni tushirish badiiy surat «tili»ning eng muhim qirralari hisoblanadi.

Badiiy suratga olish tasviriy san'atning tur va ko'rinishlariga, ayniqsa, musavvirlikka katta ta'sir qiladi. Bir tomondan uning o'zi rivojlanadi, ikkinchi tomondan, ya'ni, usullarni «ko'chirib» o'tkazadi.

Hozirgi kunda foto san'ati badiiy madaniyatining ajralmas qismiga aylanib qoldi. Jamoa badiiy qiyofasini yaratishda ham beqiyos ahamiyat kasb etmoqda.

Ifodali san'at turlari tizimiga bezakli amaliy, me'morchilik va musiqa san'ati turlari kiradi. Yuzaki qaraganda bir-biridan uzoq bu turlarni ularga xos bo'lgan qiyofalarni vaqtli mezonda namoyon bo'lishi hamda voqelikni anglash jarayonida hodisalarning his-tuyg'ularsiz ifodalanishi birlashtiradi. Bu ijod turlari o'zining g'oyaviy-nafosatli burch-vazifalarini asosan ifodali vositalar orqali amalga oshiradi.

Bezakli-amaliy san'at turi tasviri san'at turlariga yaqinroq turadi. Unda ham ravshan ifodalanuvchi tomonlar mavjud. Lekin uning tasviriy san'at asarlaridan farqlanuvchi bir talay jihatlari ham bor. Bezakli-amaliy san'at amaliy maqsadlarga mo'ljallangan bo'ladi. Ularning

badiiy qiymati foydali-amaliy qiymatidan kelib chiqadi. Bu san'at turi inson faoliyatining badiiy va badiiy bo'lmagan sohalari oralig'idan joy oladi.

Bezakli amaliy san'at inson badiiy faoliyatining ilk ko'rinishlari bo'lib, uning ibtidosi mehnat jarayonlari bilan chirmashib ketgan edi. U san'atning boshqa turlaridan farqli ravishda tarixiy taraqqiyotning keyingi davrlarida ham badiiy va foydali-amaliy faoliyatning qorishmasi sifatida qadimgi madaniyat muhim belgilarini o'zida saqlab qoldi.

Bezakli-amaliy san'at asosan maishiy turmush ehtiyojlariga xizmat qiladigan narsa-buyumlar yaratadi. Nafosat qonunlariga ko'ra, yaratilgan narsa-buyum, ya'ni shakl va mazmunga mos narsa, ya'ni buyum yaratishning o'zi san'at asari bo'lolmaydi. Narsa-buyumning amaliy va estetik xislatlariga g'oyaviy-badiiy ifodalilik qo'shilgandagina u san'at asari tarzida qaror topadi. Bezakli-amaliy san'at asari darajasida ishlangan narsa-buyum, ya'ni san'at asari hamma vaqt muayyan g'oyaviy-badiiy mazmunga ega bo'ladi.

Foyaviy-badiiy mazmunni aks ettirish uchun ko'p asrlar davomida bezakli-amaliy san'atning o'z «tili» shakllangan. Mutanosiblik, vazn-ohang, tomonlar tengligi va bezak bu san'at turining muhim xususiyatlaridir.

Bezak naqsh bilan chambarchas bog'liq. Naqsh narsa-buyumning badiiy shaklga aylanishidir. Naqsh moddiy ashyolar bilan, ya'ni narsa-buyum bilan mustahkam va bevosita bog'liq emas. Bitta naqsh xilma-xil narsa-buyumlarni bezab turganligini har qadamda uchratish mumkin. Ko'pincha naqsh geometrik va tasviriy tomonlar vaznli almashinib turishiga chekilgan bezak ko'rinishida namoyon bo'ladi. Naqshda vazn, teng tomonlilik, mutanosiblik hissi kuchli namoyon bo'ladi va qaror topadi. Unda hodisalarning bevosita tuyg'uli qiyofasidan mavhumotga yo'g'rilgan his-tuyg'ular qaror topadi. Naqshda tasviriy tomon bo'lishi mumkin («o'simlik» yoki «jonivor» naqshlar), ammo u yordamchi vazifani ado etadi. Naqsh quvonch va qayg'u, osoyishtalik va bezovtalik kabi eng umumiy tuyg'u va kayfiyat holatlarni ifodalaydi.

Tarixiy taraqqiyotning turli davrlarida u yoki bu g'oyaviy-tuyg'uli ohanglar naqshda ustivor darajada namoyon bo'ladi. Xalq hayoti va uning ruhiy holati xususiyatlari geometrik, o'simlik yoki jonivorlar mutanosibliklarida bajarilgan yetakchi naqsh ohanglarida ifoda topadi. Texnika estetikasining amaliy ko'rinishi bo'lgan «dizayn»ning vujudga kelishi, texnika loyihalarining maishiy narsa-buyumlar sohasiga ham tadbiiq etilishi natijasida texnika va bezakli amaliy san'at birligi shakllandi va o'zaro ta'sir o'tkazish jarayonlari yo'lga qo'yildi.

Odamlarni nafosatli tarbiyalashda ham bezakli-amaliy san'atning ahamiyati beqiyosdir. U o'zining amaliy-foydali tomonlari bilan millionlarga doimiy ravishda nafosatli ta'sir o'tkazib turadi.

Islom mintaqa madaniyati davrida sharq me'morchiligining rivoji.

San'at turlari orasida me'morchilik alohida o'rin egallaydi. Me'morchilik inson yashash muhitini uyushtirishda, uning hayot faoliyatida ulkan ahamiyat kasb etadi. Unda san'at va boshqa faoliyat sohalari o'rtasidagi cheklanganlik yo'q. U ikki tomolama bo'lib, ham moddiy, ham ma'naviy madaniyatga taalluqlidir.

Me'morchilikning badiiy tomoni amaliy tomoniga bo'ysundirilgan bo'ladi. Me'morchilikda badiiy (qiyofali ifoda) avvalo, binolar yoki ular majmuining ijtimoiy ahamiyatligida ko'rinadi. Bu hol uning badiiy imkoniyatlarini yanada oshiradi va me'morchilik xususiyatlarini belgilab beradi.

Boshqa san'at turlarida bo'lganidek, me'morchilikda ham bilish o'ziga xos tarzda namoyon bo'ladi. Alohida inshoot yoki majmua tarzidagi me'morchilik asarlari tarixiy davr yaxlit qiyofasini vujudga keltiradi. U o'z davrinig eng umumiy va o'ziga xos fikr va tuyg'ularini umumlashgan va mujassamlashgan tarzda ifodalaydi. Me'morchilik asarlari voqelikni bevosita tasvir etmaydi, balki inson kechinmalarini aks ettiradi. Donishmandlar me'morchilikni «qotishma» musiqa yoki «toshdagi doston» deb ta'riflaganlar. Bular me'morchilik to'la tavsifini anglatmasada, uning tabiatini belgilaydi. Me'morchilik musiqaga o'xshab davr qiyofasini ijtimoiy-ifodali ko'rinishda

yaratadi. Agar musiqada qiyofa eshitish orqali idrok etishga mo'ljallangan bo'lsa, me'morchilik ko'rishga mo'ljallangandir.

Memorchilik asarlarini idrok etish orqali odamlar turmush tarzini, maishiy hayoti va hayot faoliyati xususiyatlarini, ijtimoiy tuzum tabiatini, estetik orzuni, u yoki bu davr ijtimoiy ruhi va mafkurasini in'ikos etamiz. Me'morchilik hosil qiladigan bilimlar majmuining ahamiyati shundaki, odamlarda u yaratilgan madaniy muhiti, hayot tarzi, fikr va tuyg'ulari to'g'risida tasavvur paydo bo'ladi.

Me'morchilik binolari va inshootlarini ko'rar ekanmiz, go'yo tarixning «tosh varaqlarini» ko'zdan kechirganday bo'lamiz, boshqa olamga kirib, uni o'z yaxlitligicha anglaymiz. Eng muhimi, ular inson bilan mutanosiblikda ifodalanganini ko'ramiz. Memorchilik o'zining hajmlari va chiziq-lari «tili» bilan davr va inson haqida boshqa san'at turlaridan ko'ra ko'proq hikoya qilganday bo'ladi.

Shunday qilib, me'morchilik ham boshqa san'at turlari kabi voqelikni yuksak badiiy darajada aks ettiradi, o'z majmui bilan o'z davrining umumlashgan, keng qamrovli va yalit qiyofasini namoyon qiladi.

Hozirgi me'morchilik ayrim binolar va hatto ular majmuini yaratishga emas, balki me'morchilik ijodining oliy ko'rinishi bo'lgan shahar bunyod etishga mo'ljallangan. Toshkent, Nukus, Samarqand, Ko'qon, Andijon, Navoiy, Guliston, Namangan, Qarshi, Jizzax shaharlaridagi me'morchilikning eng yaxshi namunalari erkin rejalashtirishga, yaratilgan tabiiy muhitni o'zlashtirishga qaratilgan bo'lib, yengil, erkin tarzdagi hayot sharoitlarining xilma-xil va doimiy o'zgaruvchanligiga uzviy moslasha borishi bilan izohlanadi.

Markaziy Osiyoda IX-XIX yaratilgan me'moriy obidalar va ularning ma'naviy axamiyati.

Mumtoz adabiyot va ma'naviyat. Islomgacha turkiy tildagi adabiyotda imon e'tiqod, axloq va badiiy tafakkur masalalari. Davr Har bir mintaqada madaniyatining o'z mezonlari bor. Ular o'sha mintaqada xalqlari ma'naviy takomili jarayonida, uzoq yillik tarixiy tajriba asosida shakllanadi. Jumladan, *islom mintaqada adabiyotining rivojlanishi mobaynida uning o'ziga xos nazariy asoslari ham yaratildi, ya'ni adabiyot nazariyasiga oid bir qator ilmlar vujudga keldi. Bu ilmlar ikki yo'nalishda bo'lib, ulardan birinchisi adabiyotning shakli, ya'ni badiiy tasvir vositalariga oid bo'lsa* (masalan, aruz ilmi, qofiya ilmi, badiiy san'atlar nazariyasi (ilmi bade'), ilmi bayon, ilmi ma'oni va h.k.), *ikkinchisi badiiy adabiyotning mazmuniy jihati, ya'ni badiiy tafakkur qonun-qoidalariga aloqador bo'lib, badiiy ijod tariqi (metodi) masalasi* ushbu yo'nalishning bosh mavzusidir.

XV asr oxirida *Alisher Navoiy o'zigacha 8 asr davomida mintaqada miqyosida keng rivojlanib borgan badiiy tafakkur ilmini yanada yuksak nazariy umumlashmalar darajasiga ko'tarib, jahon ma'naviyati takomiliga o'zining mustaqil bosqich darajasidagi kashfiyotini olib kirdi.*

Kadim yunon tilida "metodos" nima ma'noni bildirsa, IX- XV asrlar islom mintaqada madaniyatining ilmiy atamalar tili bo'lmish arab tilida "tariq" so'zi ham xuddi shu ma'noni, ya'ni "yo'l", "*Borliqni anglab yetish va aks ettirishning o'ziga xos yo'li*" ma'nosini anglatar edi. *Alisher Navoiy* ushbu atamadan ijodiy foydalanib, islom mintaqada adabiyotida "*haqiqat tariqi*" va "*majoz tariqi*" deb atalmish ikki *adabiy yo'nalish va badiiy ijod tariqi* mavjudligini kashf etdi va ularning har birini qisqacha ta'riflab, XII-XV asrlarda yashab forsiy va turkiy tillarda ijod etgan *ulug' shoirlarning qaysi biri qaysi yo'nalishga mansub ekanligini* aniq ko'rsatib berdi. Shunday qilib, *badiiy ijodga Borliq mohiyatini idrok etish va ijodiy akslantirishning alohida bir yo'nalishi sifatida ongli yondoshuv* islom mintaqasida Yevropadan birnecha asr ilgari mukammal shakllandi.

Alisher Navoiyning badiiy ijod tariqiga oid nazariy mulohazalari uning umri oxirida yozilgan "Mahbub ul-qulub" risolasi "Avvalgi qism" idagi "Nazm gulistonining xushnag'ma qushlari zikrida" deb nomlangan shoirlar ta'rifidagi 16-faslida izhor etilgan.

Alisher Navoiy birinchi toifa shoirlarni *"haqiqat tariqining suxanvarlari"*, deb ataydi va ular jumlasidan tasavvuf adabiyotining eng buyuk siymolari **Farididdin Attor** va **Jaloliddin Rumiy** nomlarini tilga oladi. Olim bu guruh vakillarini *"avliyoi ogoh va mashoyix va ahlulloh"*, deb ulug'laydi.

Navoiy *"majoz tariqi"* xususidagi ta'riflarga o'tib, o'zi kashf etgan haqiqatlarni shunday bayon qiladi:

"Yana bir jamoatdurkim, haqiqat asrorig'a majoz tariqin maxlut qilubdurlar va kalomlarin bu uslubda marbut etibdurlar. (Mazmuni: *"Yana bir guruhdurkim, Haqiqat sirlariga majoz yo'lini aralashtiribdurlar va so'zlarini bu uslubda bog'labdurlar*). Shoir bu guruhga fors mumtoz adabiyoti vakillari Sa'diy Sheroziy, Amir Xusrav Dehlaviy, Zahiriddin Sanoiy, Avhadiddin Kirmoniy va Hofiz Sheroziylarni kiritadi. Navoiy so'zining davomida she'rlarida *"majoz tariqi"* ustunlik qilgan Kamol Isfahoniy, Xoqoniy Shirvoniy, Xojuyi Kirmoniy, Anvari, Salmon Sovajiy, Nosir Buxoriy, Kotibi Nishopuriy, Shohiy Sabzavoriy kabi bir qator forsiy zabon shoirlarni ham tilga olib o'tadi.¹⁵

Shunday qilib, agar VIII - XI asrlarda islom mintaqasida yaratilgan badiiy adabiyotning mazmuniy mundarijasida **madhiya qasidalar, ishqiy g'azallar, xamriyot** (may mavzui), **zuhdiyot** (dunyo va uning hoyu havaslari bebaqoligi va ularga mehr qo'ymaslik mavzui), **hijo** (muayyan shaxslarga yo'naltirilgan hajv) kabi mavzu turlari yetakchilik qilib, ma'lum ma'noda, **badiiy adabiyotning vazifasi** hanuz **ikkinchi darajali**, amaliyroq ko'rinishda bo'lsa, XII-XV asrlarga kelib **Abdulmajd Sanoiy** (1048 - 1140), **Anvari** (vafoti 1191), **Xoqoniy** (1120-1199) kabi qator taniqli shoirlar saroy madhiyago'yiligini tark etib, saroyi va madhiyaguylikni tark etib, she'riyatga jiddiy falsafiy-ijtimoiy va axloqiy masalalarni olib kira boshladilar. Ular ijodida Navoiy asosli ravishda ta'kidlaganidek, tasavvufga oid mavzular boshqa falsafiy-ijtimoiy masalalar bilan aralash (**maxlut**) holda bayon etilgan.

Sanoiy va Anvariylar boshlab bergan **she'riyatga yangicha yondoshuv** ularning yaqin izdoshlari - XII asr oxirgi choragidan boshlab fors tilidagi she'riyat osmonida porlagan ikki yorqin yulduz **Nizomiy Ganjaviy** (1141-1202) va **Farididdin Attor** (1147-1229) siymolari misolida **ikki alohida yo'nalish** bo'yicha rivoj oldi.

Ulardan biri - **Farididdin Attor**ning nazmdan maqsadi *"asrori ilohiy adosi"* (*"ilohiy sirlarni bayon etish"*) - *inson ruhiyatidagi ilohiy asror pardalarini birma-bir ochib ko'rsatish bo'lib, "Masnaviyi ma'naviy"* dek buyuk irfoniy qomusni yaratgan **Jaloliddin Rumiy**(1207-1273) ham ayni shu yo'ldan bordi. *Tasavvuf she'riyatining mohiyati* aslida shu.

Fors tilida ijod etgan buyuk ozarbayjon shoiri va mutafakkiri **Nizomiy Ganjaviy** esa faqat *inson ruhiyatining ichki qatlamlariga teran nazar tashlash bilan cheklanib qolmay, o'z dostonlarida shaxsning Haq va jamiyat oldidagi mas'uliyati masalasiga ham alohida e'tibor qaratishni lozim topdi*, ya'ni, uning asarlarida *irfoniy va ijtimoiy muammolar oliy bir uyg'unlikda ifodalandi. Ayni shu uyg'unlik ifodasiga* keyinchalik **Alisher Navoiy** tomonidan *"Majoz tariqi"* deb nom berildi¹⁶.

Agar **Farididdin Attor** va **Jaloliddin Rumiy** kabi tasavvuf she'riyati daholari insonlarni *"majoz"*, ya'ni tashqi moddiy dunyo hoyu havaslariga berilib ketishdan qaytarib, Borliqning asl (azaliy va abadiy) Haqiqati sari intilishga, Mohiyatga e'tibor berishga chaqirgan bo'lsalar, majozga (suratga) berilish, Haqiqatdan (ma'nodan) chalg'itadi deb hisoblagan bo'lsalar, XIII asr oxiri - XIV asr boshlarida **Amir Xusrav Dehlaviy** (1253-1325) **Nizomiy** dostonlariga birinchi bo'lib javob yozish bilan **ongli ravishda "majoz tariqi" yo'nalishini tanlaganini** namoyish qildi. Amir Xusrav *"Xamsa"* si shu darajada shuhrat qozondiki, islom mintaqasi she'riyatida

¹⁵ Алишер Навоий. Асарлар. 13-жилд. Т., 1966, с.191

¹⁶ Аммо XII асрда хануз "Ҳақиқат" ва "мажоз" тазоди кун тартибига рўйирост қўйилган эмас, Низомий асарларида "мажоз" атамаси умуман истеъмолга ҳам кирган эмас эди. Шу сабабли бўлса керак, Навоий ўз назарий изланишларида Низомий номини бирор гуруҳга мансуб этиб тилга олмайди.

zardo'zlik, kashtachilik, zargarlik va boshqa qator san'at turlari bo'lib, ularning o'ziga xos umumiy tomoni bunday san'at asarlarining ko'pchiligi inson turmushida muayyan amaliy vazifa ham bajarishga mo'ljallangan bo'lishidadir. Xalq amaliy san'ati ustalarining ko'pchiligi atoqli kosib-hunarmandlar sanaladi. Bu san'atlarning o'ziga xos sir-asrori, mahorat maktabi ustoz-shogirdlik shaklida asrdan-asrga o'tib kelgan.

Xalq ijodi namunalari odatda turli toifalar did-farosatini charxlashga, ularning ma'naviy kamolotini yuksaltirishga, ularda nazokat, nafosat tuyg'ularini tarbiyalashga xizmat qiladi, dunyoni uyg'un idrok etishga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. I.A. Karimov Istiqlol va ma'naviyat. T., «O'zbekiston». 1994 y.
2. I.A. Karimov Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. T., «O'zbekiston». 1998y.
3. E.V. Sokolov. Ponyatiye, sushnost i osnovnyye funktsii kultury. L., 1989 g.
4. N.Yu. Samoylenko. Metodicheskiye rekomendatsii po izucheniyu kursa. Istoriya i teoriya kultury. T., 1990 g.
5. Yerasov V.S. Kultura, religiya i sivilizatsiya na Vostoke. Moskva, 1990 g.
6. Ikonnikova S.N. Dialogi o kulture. Leningrad, 1989 g.
7. Kulturologiya. Moskva, 1996 g.
8. Tulenov J. Qadriyatlar falsafasi. T. 1998 y.
9. Karimov I.A. O'zbekistonning o'z taraqqiyot va yangilash yo'li. T.1992 y.
10. Karimov I.A. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida. T. 1997 y.
11. Vremya i preemstvennost v razvitiy kultury. Saratov. 1991 g.
12. Globalnyye problemy i obshchelovecheskiye sennosti. M.1999 g.
13. Ikonnikova S. Dialogi o kulture. L., 1989 g.
14. Kultura Uzbekistana: Traditsii i sovremennost. T. 1986 g.
15. Xayrullayev M. Madaniy meros va falsafiy fikr tarixi. T. 1985 y.
16. S.Saidiy "Markaziy Osiyo madaniyatida urma cholg'ular (o'zbek va tojik musiqa an'analari misolida)". "musiqa" nashriyoti.Toshkent.2008.
17. Karomatov F.M.Nurjanov M.X.Muzikal'noe isskustvo Pamira.-kniga /p/,M.,1986.g.1-2
18. Mironov N.N. muzika tadjikov.-Stalinabat,1932.g.
19. Vamberi A. Puteshestviye v Srednuyu Aziyu.- M.: Goslitizdat, 1865.

MUNDARIJA

1. KIRISH: mavzuning dolzarbligi;.....	3-4
2.1-mavzu: Madaniyat assoslari:.....	5-12
3.2-mavzu: Madaniyat rivojlanishining asosiy qonuniyatlari.....	12-22
4.3-mavzu: Madaniy va ma'naviy meros.....	22-26
5. 4.mavzu: Ta'limda boshqaruv madaniyatini shakllantirish vositalari.....	26-29
6.5.Mavzu: Musiqa va ma'naviyat.....	29-31
7.6.mavzu: Musiqa va milliy ma'naviyat.....	31-43
8.Foydalanilgan adabiyotlar	44
9.Mundarija	45